

DİN EĞİTİMİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL: 2007

SA YI: 18

SAHİBİ ve EDITÖRÜ

Prof. Dr. Bayraktar **BAYRAKLI**

YAYIN YÖNETMENİ

Prof. Dr. Mustafa USTA

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Zeki ARSLANTÜRK

Prof. Dr. Abdurrahman DODURGALI

Prof. Dr. Mahmut ÇAMDİBİ

Prof. Dr. M. Faruk BAYRAKTAR

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Halis AYHAN

Prof. Dr. Ramazan BUYRUKÇU

Prof. Dr. Cemal TOSUN

Prof. Dr. Selahattin PARLADIR

Prof. Dr. M. Emin AY

Prof. Dr. M. Zeki AYDIN

Prof. Dr. Şuayip ÖZDEMİR

Doç. Dr. Hamit ER

Doç. Dr. Yurdağül MEHMEDOĞLU

Doç. Dr. Ömer ÖZYILMAZ

Doç. Dr. Ahmet KOÇ

Doç. Dr. M. Akif KILAVUZ

Doç. Dr. Osman EĞRİ

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖCAL

Yrd. Doç. Dr. İsmet ALTIKARDEŞ

Dr. Veli ÖZTÜRK

Ar. Gör. Dr. Banu GÜRER

Ar. Gör. Dr. A. Halim KOÇKUZU

Ar. Gör. İsmail SAĞLAM

Yrd. Doç. Dr. Turgay GÜNDÜZ

Ar. Gör. Dr. H. Yusuf ACUNER

Ar. Gör. Dr. Süleyman AKYÜREK

Yrd. Doç. Dr. Nebahat GÖÇERİ

Ar. Gör. Zişan FURAT

Prof. Dr. Mualla SELÇUK

Prof. Dr. Abdullah ÖZBEK

Prof. Dr. Fahri KAY ADİBİ

Prof. Dr. Nevzat AŞIKOĞLU

Prof. Dr. M. Şevki AYDIN

Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU

Prof. Dr. Suat CEBECİ

Prof. Dr. Mevlüt KAYA

Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ

Prof. Dr. Recai DOĞAN

Prof. Dr. Recep KAYMAKCAN

Doç. Dr. Salih Zeki ZENGİN

Doç. Dr. Halit EV

Yrd. Doç. Dr. Emine KESKİNER

Yrd. Doç. Dr. Abbas ÇELİK

Yrd. Doç. Dr. Şükri KEVİFLİ

Yrd. Doç. Dr. Şakir GÖZÜTOK

Yrd. Doç. Dr. Ayşe Sıdıka OKTAY

Öğ. Gör. Dr. Mehmet ŞANVER

Ar. Gör. Hüseyin YILMAZ

Ar. Gör. Saadettin ÖZDEMİR

Ar. Gör. Adem AKINCI

Ar. Gör. Dr. Mehmet Ali YAŞAR

Ar. Gör. Dr. Hasan DAN

Yazışma Adresi:

Prof. Dr. Bayraktar BAYRAKLI

Din Eğitimi Araştırmaları, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Mahir İz Cad. No: 2, Bağlarbaşı 34662 Üsküdar / İSTANBUL

Tel: 0 216 651 43 75, Fax: 0 216 651 43 83, e-mail: mustafausta@marmara.edu.tr

Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi yılda iki defa çıkar. **HAKEMLİ Dergidir.** Makalelerin ilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir. "Din Eğitimi Araştırmaları" adı anılmadan iktibas edilemez.

"Din Eğitimi Araştırmaları" dergisinde yayınlanabilecek yazı çeşitleri:

1. Orjinal din eğitimi incelemeleri,
2. Günümüz eğitim problemlerini ele alan yazılar,
3. Eğitim Felsefesi ile ilgili araştırmalar,
4. Genel Eğitim'le ilgili incelemeler.

ISSN 1302-7220

BASKI VE CİLT: SEÇİL OFSET

100 Yıl Mah. MASSİT Matbaacılar Sitesi 4. Cad. No: 77 Bağcılar-İstanbul Tel: 0212 629 06 15

YAYIN YERİ : 2005 İSTANBUL BASKI TARİHİ: 11.07.2005

HAFIZLIK MÜESSESESİ, ÜLKEMİZDEKİ HAFIZLIK ÇALIŞMALARIYLA İLGİLİ BAZI DEĞERLENDİRMELER VE HAFIZLIĞIN SAĞLAMLAŞTIRILMASINDA BİR METOT DENEMESİ

Araş. Gör. Dr. Abdullah Emin ÇİMEN*

INSTITUTION OF RECITERSHIP (BEING A HAFİZ), SOME EVALUATIONS ABOUT STUDIES ON RECITERSHIP IN OUR COUNTRY AND A NEW METHOD IN ENHANCING RECITERSHIP

Abstract: In this study, we first examine how training of Qur'ân, and recitership in the life of Prophet Mohammed was done and explain changes of Qur'ânic training in historical process. Than we have given some evaluations including recitership mechanism and its process in our country, its main problems and its improvement based on a survey we applied it on subjects. In addition to that we tried to develop a new method in enhancing recitership based on a daily program results for two groups consisting of 86 subjects monthly periods

Key words: Institution of Recitership (Being a Hafız), Training of Qur'ân, Problems of Recitership, A New Method in Enhancing Recitership

I. GİRİŞ

Hafızlığı ve ülkemizdeki hafızlık müessesesinin işleyişini anlamak ve bu konuda yorum yapabilmek için, Hz. Peygamber'den günümüze hafızlığa yönelik tutum ve değerlendirmelerin nasıl bir değişim ve gelişim gösterdiğini ele almak gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikli olarak Asr-ı Saadet

---

* Araş. Gör. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (emincimen@yahoo.com)

döneminde ve sonraki İslam toplumlarında ortaya çıkan hafızlığa yönelik yaklaşımları ve hafızlıkla ilgili müesseseleri ana hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

Vahyin Hz. Peygamber'e indirilmeye başlandığı dönemde Mekke'de okuma yazma bilenlerin sayısının azlığı,¹ Medine'de ise okuma yazma bilenlerin Mekkelilere göre daha da az oluşu,² buna ilaveten Rasulullah (sav)'ın da okuma yazma bilmiyor olması,³ Kur'ân eğitiminin Hz. Peygamber döneminde yoğun bir şekilde semâ⁴ ve arz yoluyla yani duyduğunu ezberden okuma ve okutma şeklinde gerçekleştiğini göstermektedir.⁵

İslam öncesi dönemde eğitim öğretim merkezi olarak bilinen Mekke'deki Dâru'n-Nedve'ye⁶ mukabil Medine'de Yahudilere ait "Beytü'l-

¹ Belâzürî, Kur'ân'ın nazil olmaya başladığı dönemde Mekke'de okuma yazma bilenlerin on yedi kişiden ibaret olduğunu söyler (Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, (tah. Abdullah Enis ed-Tebbâ), Müessesetü'l-Meârif, Beyrut, 1987, s. 660-661). Mekke'de ilk vahiy katipliği yapan kişi, o dönemde okuma yazma bilen on yedi kişiden biri olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh olmuştur (Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 662; İbn Asâkîr, Ali b. el-Hasan, *Târîhu Dımaşk ve Zikru Fazlihâ*, (tah. Ali Şîri), Dâru'l-Fîkr, ts., IV, 329, XXIX, 27) Diğer taraftan bazı alimlerin ilk nazil olan ayet olarak kabul ettiği besmeleyi (Ressî, Kasım b. İbrahim, *Medîhu'l-Kur'âni's-Sağîr*, (Mecmûu Kutüb ve Resâil li'l-İmâmi'l-Kâsım b. İbrâhim er-Ressî içerisinde), (tah. Abdülkerim Ahmet Cedebân), Dâru'l-Hikme el-Yemâniyye, Sana, 2001, II, 39; ayrıca karşılaştırma için bkz. Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, ts., I, 281) ilk yazan kişi, bu on yedi kişi arasında yer alan Hâlid b. Saîd adındaki sahabidir (İbn Asâkîr, *Târîhu Dımaşk*, XVI, 76; Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebü Bekr, *ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûrDâru'l-Fîkr*, Beyrut, 1993, I, 29; Kandemir, Yaşar, "Hâlid b. Saîd", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 287). Medine'de ilk vahiy katipliği yapmış olan kişi ise, orada okuma yazma bilen az sayıdaki insandan biri olan Ubey b. Kâb olmuştur (İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askallânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, (tah. Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l-Cil, Beyrut, 1412, I, 27).

² İbn Sâ'd, Mekkelilerle Medinelileri okuma yazma açısından değerlendirirken şu bilgiyi yer verir: "Mekkeliler okuma yazma bilir, Medineliler ise bilmezdi." (İbn Sâ'd, Ebü Abdullah Muhammed ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1985, II, 22)

³ A'râf, 7/157-158.

⁴ Kur'ân'ın Allah tarafından kullarına öğretilmesi de semâ yoluyla gerçekleşmiştir (Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn*, Kahrâman Yayınları, İstanbul, 1984, I, 673). Semâ ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Kurtubî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-Müctehid*, Dâru'l-Fîkr, Beyrut, ts., II, 347; Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rîfât*, (tah. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1405, s. 160; Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâti*, I, 674; Aydınî, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş, İstanbul, 1987, s. 137; Çetin, Abdurrahman, "Kur'ân Kıraatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar", *Marife*, yıl: 2, sayı: 3, kış 2002, s. 72.

⁵ Bkz. Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-'İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fîkr, Beyrut, 1996, I, 167, 169, 278, 285; İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim, *Kütüb ve Resâil ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi't-Tefsîr*, (tah. Abdurrahman Muhammed Kasım en-Necdî), Mektebetü İbn Teymiyye, ts., XIII, 400.

⁶ Dâru'n-Nedve'nin bir eğitim merkezi olarak da kullanıldığı konusunda bilgi için bkz. Gözütok, Şakir, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi (Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim)*, Fecr Yayınları, Ankara, 2002, s. 66-67.

Midrâs”⁷ bulunmaktaydı. Birincisi daha ziyade Mekke’nin ticari ve idari işlerinin müzakere edilerek karara bağlandığı bir merkez olarak işlev gördüğü, ikincisi ise Yahudi azınlığa hitap ettiği için her iki kurum da okuma ve yazmanın yaygınlaşmasına fazla bir katkı sağlamamaktaydı. Bu nedenle İslam’ın zuhurunda hem Mekke’de hem de Medine’de okuma yazma bilenler çok az sayıdaydı. Bu durum, İslam’ın ve kutsal kitabı Kur’ân-ı Kerim’in eğitim ve öğretiminin yazı yoluyla değil de daha çok dilden dile hafızalarda yaygınlaşmasını zorunlu hale getirmiştir.

Kur’ân eğitim ve öğretimi, Müslüman bireylerin yerine getirmeleri gereken önemli sorumluluklardan biridir.⁸ Sahabeden başlayarak tüm Müslümanlar mukaddes kitapları Kur’ân-ı Kerim’i “hafızalarına nakşetmek” için büyük gayret göstermişlerdir.⁹ Bu nedenle Müslümanların Kur’ân’ı gelecek nesillere öğretmeleri farz-ı kifâye hükmünde bir emir olarak algılanmıştır. Bu bağlamda farz-ı kifâye hükmünde kabul edilen amellerden biri de¹⁰, İslam toplumu içerisinde Kur’ân’ın zihinlerde korunmasına hizmet eden hafızlığın¹¹ devam ettirilmesidir. İmam Cüveynî (478/1085)’ye atfen yapılan bir değerlendirmeye göre, Kur’ân’ın ezberlenmesinin “farz-ı kifaye” seviyesinde bir emir olması nedeniyle Kur’ân’da herhangi bir tebdil ve tahrifin sözü konusu olmaması için onu ezberleyenlerin sayısının, tevatürü sağlama sayısından daha az olmaması gerekmektedir. Şayet bu sayı korunursa sorumluluk herkesin üzerinden kalkar, bu sayı korunamazsa herkes sorumlu olur.¹² Zerkeşi (794/1391) de Kur’ân eğitim ve öğretiminin farz-ı kifaye olduğunu belirttikten sonra Kur’ân’ın ezberlenmesinin de İslam ümmeti üzerine “vacip” olduğunu belirtmiştir. Eğer bir memlekette veya bir köyde Kur’ân

⁷ Sadece Yahudi ırkına mensup olanların girebildiği “Beytü’l-Midrâs” a Hz. Peygamber’in yanı sıra başka sahabilerin de İslam’ı tebliğ etmek ve anlaşmazlıkları gidermek amacıyla birçok defalar gittiği bilinmektedir. (Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, II, 451; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Me’âfirî, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, (tah. Taha Abdurrauf Sa’d), Dâru’l-Cil, Beyrut, 1411, III, 96; Taberî, Muhammed b. Cerîr, *el-Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1405, III, 217, VI, 249; İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Âzîm*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1401, I, 435; Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi’u li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, (tah. Ahmet Abdülâlim el-Berdûnî), Dâru’s-Şa’b, Kahire, 1372, IV, 50 VI, 178.

⁸ Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 335.

⁹ Bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 66.

¹⁰ Büyükdinç, Mustafa, “Hâfizlik”, *Hikmete Çağrı Yaratan Rabbinin Adıyla Oku*, İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 66.

¹¹ Bkz. Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtilu’l-Ğayb)*, Dâru’l-Kutübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1990, XIX, 128.

¹² Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Behâdır, *el-Burhân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (tah. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim), Dâru’l-Marife, Beyrut, 1391, I, 456; Suyûtî, *İtkân*, I, 264; ayrıca bkz. Adıgüzel, Mehmet, “Kur’ân Öğrenim ve Öğretiminin Önemi ve Ezberleme Teknikleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, c. 3, sayı: 1, Ankara, 2001, s. 179.

okuyan bir kimse bulunmuyorsa orada yaşayan herkes bu durumdan dolayı günahkar olmuş olur.¹³

II. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE KUR'ÂN EĞİTİMİ VE HAFIZLIK

Allah Teala ilahi kelamını lafız ve mana olarak bizzat kendisinin koruyacağını vad ettiği¹⁴ gibi, bu kelamı kullarının nasıl okuması gerektiğini de “*Onu tertil üzere okuyun!*”¹⁵ emriyle ortaya koymuştur. Kur’ân’ın tertil¹⁶ üzere okunuş şeklini ise, İslam Peygamberi Hz. Muhammed (sav) kendi okuyuşuyla ümmetine öğretmiştir. Kur’ân’ı “harf harf”¹⁷ yani tane tane okuyan¹⁸ “seyyidü’l-huffâz”¹⁹ Hz. Muhammed (sav), Kur’ân’ın ilk kârîsi, ilk hocası ve ilk “fem-i muhsin”idir.²⁰ Başta sahabe olmak üzere tabiin ve daha sonraki tüm Müslümanlar, Kur’ân’ı Hz. Peygamber’in Cebrail’den öğrendiği²¹ ve ashabına öğrettiği²² şekilde okuma gayreti içinde olmuşlardır. Nitekim Rasulullah (sav), semâ ve arz metoduyla Cebrail’den öğrendiği Kur’ân’ı, ashabına da aynı metotla öğretmiştir. Cebrail’den işitme (sema) yoluyla aldığı Kur’ân ayetlerini tekrar ona okumuştur (arz etmiştir).²³

¹³ Zerkeşi, *Burhân*, I, 456.

¹⁴ Hicr, 15/9; ayrıca bkz. Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XIV, 8; Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr*, XIX, 12-128.

¹⁵ Müzzemmil, 73/4.

¹⁶ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Fezâilu’l-Kur’ân, 28.

¹⁷ Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş’as el-Ezdi es-Sicistânî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Vitr, 20; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmi’u’s-Sahîh (Sünenü’l-Tirmizî)*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Fezâilu’l-Kur’ân, 23; Ahmed b. Hanbel, VI, 294; ayrıca bkz. Nevevî, Yahya b. Şeref, *et-Tibyân fî Âdâbi Hameleti’l-Kur’ân*, el-Vekâletü’l-Amme li’t-Tevzî, Dimaşk, 1983, s. 45; Karaçam, İsmail, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri Ve Okunma Kâideleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, ts., s. 179 vd.

¹⁸ Kur’ân gönüllerde daha sağlam yer edinsin diye parça indirilmiş ve tane tane okunmuştur. Bkz. Furkan, 25/32.

¹⁹ Zerkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, I, 168.

²⁰ Kur’ân-ı Kerim’in güzel okunabilmesi, ancak onun bir üstad (fem-i muhsin)’dan öğrenilmesi ile mümkündür. (bkz. Temel, Nihat, *Kur’ân Kıraâtında Vakf ve İbtidâ*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2001, s. 21.)

²¹ Âlûsî, Ebu’l-Fadl Mahmud, *Rûhu’l-Meânî fî Tefsiri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, ts., XI, 72; ayrıca bkz. Buhârî, Bed’ul-Vahy, I.

²² Suyûtî, *İkân*, I, 264.

²³ Tetik, Necati, *Kıraat İliminin Ta’limi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 31-32, 92-95; Yüksel, Ali Osman, “Mütevâtir Kıraatlar”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-III*, (Tartışmalı İlimi Toplantı, 14-15 Ekim 2000), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 111-112, 121.

Rasulullah (sav)'ın Cebrail'den öğrendiği ve uyguladığı bu metot, sonraki tüm Müslümanların Kur'ân eğitiminde takip ettiği bir model olmuştur.²⁴

Sözlükte koruyan, saklayan, gözetip kollayan, sır saklayan, himaye eden gibi anlamlara gelen ve unutmamanın zıttı olan²⁵ “h-f-z” kökünden türeyen “hâfız” kelimesi, Kur'ân'ı tam ve eksiksiz ezberleyen kimse²⁶ için kullanılan özel bir kavramdır. Bu anlamda hâfız, ilahi kelamı ezberleyerek onun Peygamberimiz (sav)'e indirildiği şekliyle kıyamete kadar aynen korunmasına hizmet etmektedir. Hadis literatüründe ise yüz binle beş yüz bin arasında hadis ezberleyen kişi için “hâfız” tabiri kullanılır.²⁷ Ayrıca Allah'ın isimlerinden biri de “el-Hâfız”dır.²⁸ Bu isim, “Kendisinden hiçbir şey gizli kalmayan, hayır ve şer olarak kullarının yaptıkları her şeyi saklayan, kudretiyle gökleri ve yeri varlıkta tutan anlamına gelmektedir.”²⁹ Aynı kök, Allah'ın sıfatlarından biri olarak “hafıza”³⁰ şeklinde Kur'ân'da yer alır.³¹ Diğer taraftan Allah'ın emriyle insanı koruyan “hafaza” melekleri de ismini bu kökten almıştır.³² Yine bu kökten türeyen “hafıza” ise, bilgi ve deneyimlerin depolanıp korunduğu yer anlamına gelmektedir.³³

Kur'ân hâfızı için; aynı kökün çoğulu olan “huffâz”ın yanı sıra “kurrâ”,³⁴ “mukrî”,³⁵ “hâmil”,³⁶ “hâmilu'l-Kur'ân-hameletü'l-Kur'ân”,³⁷

²⁴ Arz ve semâ metodunun kıraat ilmindeki uygulamasıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Temel, Nihat, *Kırâat ve Tecvîd İstılahları*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1997, s. 36-37, 120; Çetin, “Kur'ân Kıraatlarına...”, s. 72.

²⁵ Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, (tah. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerâî), Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts., III, 198; İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemu'l-Mekâyis fi'l-Luğa*, (tah. Şihâbuddîn Ebû 'Amr), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994, s. 275; Râgib el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986, s. 177-178; İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1994, VII, 441.

²⁶ Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *es-Silsiletu's-Sahîha*, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, ts., V, 281; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, I, 704; Bozkurt, Nebi, “Hâfız”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1997, XV, 74; *Türk Ansiklopedisi*, “hâfız” mad., Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1970, XVIII, 303; Temel, *Kırâat ve Tecvîd*, s. 56.

²⁷ Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1980, I, XLII; Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 66; Kandemir, Yaşar, “Hâfız”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 79.

²⁸ Bkz. Yusuf, 12/64; Hicr, 15/9; Enbiyâ, 21/82.

²⁹ Yıldırım, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987, s. 223.

³⁰ Hüd, 11/57; Sebe, 34/21.

³¹ *Ebû İshâk*, İbrahim b. Muhammad, *Tefsîru Esmâillâhi'l-Husnâ*, (tah. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk), Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Dımaşk, 1974, I, 48.

³² En'âm, 6/61.

³³ Demir, Ömer-Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 127.

³⁴ Bkz. Buhârî, Vitr, 7, Fezâilü'l-Kur'ân, 8; Ebû Dâvud, Cihâd, 143, Harâc, 24; Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccâc, *el-Müsnedu's-Sahîh (Sahîhu Müslim)*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Mesâcid, 302; Ahmed b. Hanbel, III, 109; Zerkeşi, *Burhân*, I, 242. Kurrâ kelimesinin anlamları

“ehlü'l-Kur'ân”³⁸ ve “sâhibu'l-Kur'ân”³⁹ tabirleri de kullanılmaktadır. “Kur'ân-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberlettirildiği ve kıraat vecihlerinin talim ettirildiği” mekteplere ise Dâru'l-Kurrâ, Dâru'l-Kur'ân veya Dâru'l-Huffâz adı verilmektedir.⁴⁰ Kur'ân okutulan okullar için kullanılan isimlerden biri “Mektep” bir diğeri de “Küttâb”dır.⁴¹ Osmanlı'da Fatih Külliyesi içinde yer alan mektep için ise “Mekteb-i Ta'lim-i Kur'ân ” ismi kullanılmıştır.⁴² Arıca Asr-ı Saadette Kur'ân'ın öğretildiği yerlere “Küttâb=İlk Okul” adının verildiği söylene de,⁴³ Küttâb'ın “Kur'ân Okulu” anlamında kullanılmasına Emeviler'in son zamanlarında başladığı, Abbasi döneminden itibaren de yaygınlaşarak günümüze kadar geldiği anlaşılmaktadır.⁴⁴

Hâfız kelimesi “tarihi süreç içerisinde Kur'ân'ı ezberleyip camilerde mukabele okuyan ve müezzinlik yapanlar için bir sıfat olarak kullanılır olmuştur. Kur'ân'ı ezberleme işine de “hıfz” denilmiştir.”⁴⁵ Diğer taraftan Kastallâni (923/1517), Kur'ân'ı ezberleme ve hafızaya yerleştirme anlamında “cem” kavramını kullanmış,⁴⁶ İbn Sa'd (230/845) ise hem “cem” hem de “hıfz” kavramının Kur'ân-ı ezberden okuma anlamında kullanılabileceğini

için bkz. Karaçam, İsmail, *Kıraat İliminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996, s. 79; Temel, *Kıraat ve Tecvîd*, s. 87.

³⁵ Mukrî, “kıraatleri sağlam ve kesintisiz bir isnatla almış bir üstattan müşafefe yoluyla (ağızdan ağza) rivayet eden kıraat alimi” anlamına gelse de (Birişik, Abdülhamit, “Kıraat”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 426), mukrîlerin kaynaklarda hep kurrâ ve huffâzla birlikte anılmasından (Zerkânî, *Menâhil*, I, 286, 303) ve kıraat farklılıklarını en ince ayrıntılarına kadar bilmeleri sebebiyle, onların Kur'ân metnini zaten ezberlemiş oldukları anlaşılmaktadır.

³⁶ Bozkurt, “Hâfız”, XV, 75.

³⁷ Ebû Dâvud, Edeb, 24; Nevevî, *Tibyân*, I, 20; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 26.

³⁸ Ahmed b. Hanbel, III, 127, 247; Hâkim, Muhammed b. Abdullâh en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*, (tah. Mustafa Abdülkadir 'Atâ), Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, I, 743.

³⁹ Bozkurt, “Hâfız”, XV, 75.

⁴⁰ Tanman, M. Baha, “Dâru'l-Kurrâ”, *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 543; Rasulullah (sav) döneminde kullanılan “Dâru'l-Kurrâ” kavramı için bkz. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 205. Ayrıca bu isimlerin anlamları için bkz. Temel, *Kıraat ve Tecvîd*, s. 45.

⁴¹ Bozkurt, Nebî, “Mektep”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 5-6; Baltacı, Cahit, “Mektep”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 6-7.

⁴² Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 84.

⁴³ Goldziher, İgnaz, “Education (Muslim)”, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Edinburg, 1981, V, 198-199.

⁴⁴ Çağrıci, Mustafa, “Kur'an Kursu”, *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 423.

⁴⁵ Cebeci, Suat-Ünsal, Bilal, “Hafızlık Eğitimi ve Sorunları”, *Değerler Eğitim Dergisi*, IV/11, İstanbul, 2006, s. 28.

⁴⁶ Kastallâni, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's-Sârî li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., XI, 162.

söylemiştir.⁴⁷ Râzî (606/1209) ise, “*Biz Kur’ân’ı zikir için kolaylaştırdık.*”⁴⁸ ayetinde geçen “zikr” kelimesinin “hıfz” yani ezberleme ve muhafaza etme anlamına geldiğini söyleyerek, Kur’ân’ın hem ezberlenmesinin mümkün olduğunu hem de gönderilen hiçbir kutsal kitaba nasip olmayan bir şekilde kolayca ezberlenebildiğini belirtmiştir.⁴⁹

Hadis rivayetlerinde sahabeden bazılarının kurrâ olarak vasıflandırılması veya Kur’ân’ı cem edenler arasında sayılması, “kurrâ” ve “cem” kelimele-
rinin yerine göre değişik anlamlarda kullanıldığını göstermektedir. Bu bağ-
lamda kurrâ kelimesinin bazen “Kur’ân kıraati konusunda uzman kişiler”,
bazen “ilim sahibi kişiler”, bazen de “kıraat alanında uzmanlaşmış veya ilim
ehli kişiler olmayıp ibadet maksadıyla çokça Kur’ân okuyan, namaz kılan,
ayrıca kendilerine verilen görevleri yerine getiren sorumlu kişiler” anlamın-
da kullanıldığı⁵⁰ anlaşılmaktadır. Buna göre “kurrâ”, yerine göre Kur’ân’ın
bir kısmını veya tamamını ezberleyen kimse anlamına gelebileceği gibi,
Kur’ân ezberleme işiyle hiç alakası olmayan bir anlama da gelebilmektedir.
“Cem” kelimesi ise; yukarıda ifade ettiğimiz gibi İbn Sa’d (230/845) ve
Kastallânî (923/1517) gibi alimlere göre Kur’ân’ı tamamen ezberlemek
anlamına gelmekte, Nevevî (676/1277) gibi alimlere göre ise “kıraat” yani
sadece okumak anlamına⁵¹ gelmektedir. Buna göre “cem” kavramı da
“kurrâ” kavramı gibi farklı bağlamlarda farklı anlamlara gelebilmektedir.

A.Hz. Peygamber’in Kur’ân Eğitim ve Öğretimine Verdiği Önem

Kur’ân okumanın, ezberlemenin, öğrenmenin ve öğretmenin fazileti ve
önemi hakkında aşağıda sunacağımız rivayetler, konumuz açısından son
derece anlamlıdır. Zira, İslam tarihi boyunca hafızlık ve hafızlık müessesesi,
bu rivayetlerden aldığı manevi destekle varlığını devam ettirmiştir.

İlimlerin en üstün ve şerefli olanı Allah’ın kitabını bilmek ve bu bağ-
lamda Kur’ân’ın diğer kitaplara olan üstünlüğü de Allah’ın diğer varlıklara
olan üstünlüğü gibi olunca⁵², tabii olarak Allah’ın kitabını okumak ve ezber-
lemek de en şerefli uğraş ve mesleklerden biri olmaktadır. Nitekim bazı

⁴⁷ İbn Sa’d, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 75.

⁴⁸ Kamer, 54/17.

⁴⁹ Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, XXIX, 38.

⁵⁰ Öz, Mustafa, “Kurrâ”, *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, 445; Birişik, “Kıraat”, XXV, 426.

⁵¹ Bozkurt, “Hâfiz”, XV, 75 (Nevevî, Yahya b. Şerefuddin, *Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Luğât*, (nşr. F. Wüstenfeld), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., II, 2, 83, 86'dan nakil).

⁵² Pâlvî, Hamid b. Abdülfettah, *Zübdetü'l-'İrfân fi Vucûhi'l-Kur'ân*, Hilal Yayınları, Ankara, ts., s. 3; benzer bir hadis için bkz. Dârimi, Abdullah b. Abdurrahman, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstan-
bul, 1992, Fezâilü'l-Kur'ân, 6.

alimler, “krâât-ı aşere ilmini, ilimlerin en üstünü ve en önemlisi”⁵³ olarak görmüşlerdir. Peygamberimiz (şav)’in “Ümmetimin en şereflipleri, Kur’ân hafızlarıdır.”⁵⁴ sözü de hafızlığın ne derece önemli bir makam olduğunu ortaya koymaktadır. Bir hadis-i şerifte hafızlara (hâmilu’l-Kur’ân) saygı göstermenin Allah’a saygı gösterme anlamına geleceği vurgulanırken,⁵⁵ başka bir hadis-i şerifte “ehl-i Kur’ân ’ın” “ehlullah”, yani Allah’ın has kulları oldukları belirtilmiştir.⁵⁶

Allah Teala, “kurrâ ayeti”⁵⁷ olarak tanımlanan bir ayet-i kerimede Kur’ân okuyanları dünya ve ahirette “şefaata” nail olmak⁵⁸ dahil, gizli ve aşikar birçok nimete kavuşturacağını vad ederek onlara şu müjdeyi vermektedir: “Allah’ın kitabını okuyanlar, ... asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler.”⁵⁹ Bazı muhaddisler eserlerinde “Kur’ân hafızı olmanın fazileti”⁶⁰, “Kur’ân okuyanın üstünlüğü”⁶¹, “Kur’ân’ın ve Kur’ân okuyanın fazileti”⁶², “zorlanarak da olsa Kur’ân okuyanın fazileti”⁶³, “Ümmetimin en faziletli ibadeti, Kur’ân okumaktır.”⁶⁴, “Kur’ân eğitim ve öğretiminin fazileti”⁶⁵, “Kur’ân okuma ile anlaşma yapmak”⁶⁶, “Namazda Kur’ân okumak ve Kur’ân öğretmenin fazileti”⁶⁷ gibi ana başlıklarla, Peygamberimiz (sav)’in

⁵³ Pâlûvî, *Zübdetü’l-’İrfân*, s. 3.

⁵⁴ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, (tah. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi), Mektebetü’l-’Ulûm ve’l-Hikem, Musul, 1983, XII, 125; Bağdâdî, Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, Dâru’l-Kütübî’l-’İlmiyye, Beyrut, ts., IV, 124, VIII, 80.

⁵⁵ Ebû Dâvud, Edeb, 24.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, III, 127, 247; Hâkim, *Müstedrek*, I, 743.

⁵⁷ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XXII, 132, 133; İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdu’l-Mesîr fi’l-’İlm’-Tefsîr*, el-Mektebu’l-İslâmî, Beyrut, 1404, VI, 486.

⁵⁸ Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, XIV, 345.

⁵⁹ Fâtır, 35/29.

⁶⁰ Müslim, *Salâtü’l-Müsâfirîn*, 243.

⁶¹ Tirmizî, *Fezâilu’l-Kur’ân*, 13.

⁶² Heysemî, Ali b. Ebî Bekr, *Mecma’u’z-Zevâid*, Dâru’r-Reyyân li’t-Türâs, Kahire, 1407, VII, 160.

⁶³ Dârimî, *Fezâilu’l-Kur’ân*, 11.

⁶⁴ Kudâî, Muhammed b. Selâme, *Müsnedü’ş-Şihâb*, (tah. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1986, II, 246; Hakîm et-Tirmizî, Muhammed b. Ali, *Nevâdiru’l-Usûl fi’l-Ehâdisi’r-Resûl*, (tah. Abdurrahman ‘Umayra), Dâru’l-Cil, Beyrut, 1992, III, 255; Münâvî, Abdurraûf, *Feyzu’l-Kadîr*, el-Mektebetü’t-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır, 1356, II, 44, 52. Münâvî, en değerli ibadeti gerçekleştirme yolunun, öncelikle Kur’ân’ı hifzetmekten ve daha sonra da onun tefsirini tam olarak öğrenmekten geçtiğini belirtmiştir: (Münâvî, *Feyzu’l-Kadîr*, II, 44.)

⁶⁵ Münzirî, Abdulazim b. Abdülkavî, *et-Terğîb vet-Terhib*, (tah. İbrahim Şemsuddin), Dâru’l-Kütübî’l-’İlmiyye, Beyrut, 1417, II, 225.

⁶⁶ Dârimî, *Fezâilu’l-Kur’ân*, 4; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Sünenü’l-Beyhakî el-Kübrâ*, (tah. Mahammed Abdülkadir ‘Atâ), Mektebetü Dâri’l-Bâz, Mekke, 1994, II, 395.

⁶⁷ Müslim, *Salâtü’l-Müsâfirîn*, 250.

gündeminde konunun ne derece öneme sahip olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Hadisler arasında yer alan bilgilerden birinde Kur'ân okumanın faziletine vurgu yapılmakta ve ilahi kelamı okuyanın her harf karşılığında alacağı sevap miktarına varıncaya kadar ayrıntılı bilgiler verilmektedir: “Kur'ân'ı okuyunuz! Çünkü Allah onu okuduğunuzda her bir hafine karşılık olarak size on sevap verir. Dikkat edin elif-lâm-mîm bir harftir, demiyorum. Elif bir, lâm bir, mîm de bir harftir.”⁶⁸ Başka hadislerde de benzer konular vurgulanmıştır: “Ey Ebû Zer! Allah'ın kitabından bir ayet öğrenmek için sabahleyin evden çıkman, yüz rekât namaz kılmandan daha hayırlıdır.”⁶⁹ “Kur'ân'ı okuyunuz, muhakkak ki o, kıyamet günü ehline ne güzel bir şefaatçidir.”⁷⁰

Peygamberimiz (sav), Kur'ân'ı güzel okumada mahir olan kimseye verilecek mükafatla ilgili olarak da şu müjdeyi vermektedir: “Kur'ân'ı okumada mahir olan kimse, sefere adındaki kerim ve itaatkar meleklerle beraberdir. Kendisine zor geldiği halde (kekeleyerek de olsa) Kur'ân okuyan kimseye ise iki kat sevap vardır.”⁷¹ Ayrıca Kur'ân hafızları, Allah'ın bir ikramı olarak ölünceye kadar akıl zafiyetinden korunacak ve akıllarını kaybetmeyeceklerdir.⁷²

Başka bir tavsiyelerinde Rasulüallah, Kur'ân okumanın Müslüman'ın günlük yaşamındaki etkisine atıfta bulunarak şöyle buyurmaktadır: “Evlerinizde çokça Kur'ân okuyunuz. Kur'ân okunmayan evin hayrı azalır, şerri çoğalır ve o ev orada yaşayanlara sıkıntı verir.”⁷³

Hz. Peygamber, bir Müslüman için övünülebilecek en önemli davranış şeklinin “Kur'ân öğretmek” olduğunu sahabesiyle yaptığı bir sohbette şöyle vurgulamıştır: Hz. Aişe'nin naklettiğine göre bir gün Rasulullah (sav)'ın huzurunda insanlar bir adamdan övgüyle bahsederler. Bunun üzerine Allah Rasulu bir insanı değerlendirirken göz önüne alınması gereken en önemli İslami kriterlerden biri olan şu önemli ikazda bulunur: “Siz bu adamın Kur'ân öğrettiğini gördünüz mü (ki ondan övgüyle söz ediyorsunuz)?”⁷⁴

⁶⁸ Abdurrezzak b. Hemmâm, *Musannef*, (tah. Habiburrahman el-A'zamî), el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1403, III, 375; Tirmizî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 16; Dârimî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I.

⁶⁹ İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Mukaddime, 16; Deylemî, Ebû Şucâ' Şireveyh el-Hemedânî, *Kitâbu Firdevsi'l-Ahbâri bi-Me'sûri'l-Hitâbi'l-Muharreci 'alâ Kitâbi's-Şihâb*, (tah. Said Zağlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, V, 338.

⁷⁰ Dârimî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I.

⁷¹ Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 244; Tirmizî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 13; İbn Mâce, *Edeb*, 52; Dârimî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 11.

⁷² Münâvî, *Fezûl-Kadir*, VI, 114.

⁷³ Deylemî, *Kitâbu Firdevs*, I, 81; benzer bir hadis için bkz. Dârimî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, VI, 66.

Rasulullah (sav)'ın konuya verdiği önemden ötürü sahabe, Kur'an öğrenme ve ezberlemede birbirleriyle adeta yarışıyorlardı. Sahabe arasındaki üstünlük ve faziletin en önemli kriterlerinden biri, Kur'an'dan ezberledikleri ayet ve sure miktarı idi. Hatta sahabe hanımlarından birinin, kocasıyla "Kur'an'dan ezbere bildiğinin karşılığında"⁷⁵ Rasulullah (sav) tarafından nikahının kıyıldığını ve kocasından bildiği ayetleri kendisine öğretmesini mihir olarak kabul etmesini, kendisi için bir iftihar kaynağı olarak algıladığını görmekteyiz.⁷⁶ Başka bir hadis-i şeriflerinde mümin bir kimse için Kur'an ezberlemenin ne derece önemli bir uğraş olduğuna şu şekilde vurgu yapmıştır: "Hafızasında Kur'an'dan bir şey olmayan insan, harap olmuş ev gibidir."⁷⁷

İslam alimleri Kur'an okumayı, "Allah'ın kullarına olan bir ziyafeti"⁷⁸ olarak tanımlamıştır.⁷⁹ İbn Kesir (774/1372), Kur'an hafızlarının ulaştıkları manevi makamla ilgili şu bilgiye yer vermektedir: "Kur'an'ı ezberleyen kimse, nübüvveti iki omuzu arasına yerleştirmiş olur. Şu kadar farkla ki, ona vahiy indirilmez."⁸⁰

İbn Salah'ın (643/1245), Kur'an okumanın mahlukat içerisinde sadece insanoğluna verilen bir ayrıcalık olduğunu ortaya koyan şu ifadeleri hayli dikkat çekicidir: "Kur'an okumak, Allah'ın sadece insanoğluna bahşettiği bir ikramdır. Meleklerle bu ikram verilmemiştir. Bu nedenle melekler insanlardan Kur'an dinlemeyi çok arzularlar."⁸¹

⁷⁵ Buhârî, *Fezâilu'l-Kur'an*, 21.

⁷⁶ Zerkânî, *Menâhilü'l-'İrfân*, I, 168.

⁷⁷ Tirmizî, *Fezâilu'l-Kur'an*, 18; Dârimî, *Fezâilu'l-Kur'an*, I.

⁷⁸ Münâvî, *Fezûl-Kadir*, V, 30.

⁷⁹ Diğer taraftan Kur'an okuyarak sabahlamak mı yoksa Allah yolunda malını tasadduk ederek sabahlamak mı daha hayırlıdır sorusuna, Abdullah b. Amr (65/684), Kur'an okuyarak sabahlamının daha sevap olduğu şeklinde cevap vermiştir (İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed, *Musannef*, (tah. Kemal Yusuf el-Hût), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409, VI, 134). Abdullah b. eş-Sakafî, dedesinden naklen Rasulullah (sav)'ın şöyle buyurduğunu aktarmaktadır: Kişinin Kur'an okumasının sevabı bin kattır. Mushaf'a bakarak okumasının sevabı ise iki bin kattır (Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, I, 220; ayrıca bkz. Münâvî, *Fezûl-Kadir*, I, 561, IV, 437).

⁸⁰ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'an*, I, 323.

⁸¹ Suyûtî, *İtkân*, I, 275; Âlûsî, *Râhu'l-Meânî*, XXVII, 98. Meleklerin sadece Fatîha suresini okumalarına izin verildiği de söylenmiştir (Suyûtî, *Dürü'l-Mensûr*, I, 17). Burada konunun şu yönüne de temas etmemiz uygun olacaktır: Bilindiği gibi cemaatin önüne geçip imamlık yapmaya kimin daha layık olduğu konusu ihtilaflı bir husustur. Hadis kitaplarının bazılarında "İmamlığa en layık olan kimdir?" (Ebû Dâvud, Salat, 60) gibi bâb başlıklarıyla konunun tartışıldığına şahit olmaktadır. İslam dini hakkında daha bilgili olanın (efkah) mı yoksa daha iyi Kur'an okuyanın (ekra') mı imamlıkta öne geçirileceği konusunda, Peygamberimiz (sav)'in hastalığı esnasında Hz. Ebubekir'i yerine mescitte imam olarak tayin etmesi misal olarak verilmiş ve "Kur'an'ı ezbere bilen bir hâfiz ile, alim ve fakih olduğu halde Kur'an'dan az bir şey ezbere bilen" (Mubârekpûrî, Ebu'l-'Alâ Mahammed Abdurrahman, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., II, 28) arasında kimin imamlığa geçmekte daha öncelikli hakka sahip olduğu gibi ihtimaller üzerinde uzun uzadıya tartışmalar yapılmıştır. (Bkz. Zeylâi, Abdul-

Kanaatimizce hafızlığın İslam toplumu içerisinde yaygınlaşmaya başlamasının önemli nedenlerinden biri de Rasulullah (sav)'ın, her fırsatta ümmetini Kur'ân okumaya teşvik etmesi ve Kur'ân okumayı ibadetlerin en hayırlısı olarak tanımlamış olmasıdır.⁸² Nitekim O, Kur'ân'ı öğrenme ve öğretme işinin Müslüman bireyler için en çok sevap kazanılacak davranışlardan biri olduğunu şu sözleriyle ortaya koymuştur: “Sizin en hayırlınız, Kur'ân'ı öğrenen ve öğretenidir.”⁸³ O'nun bu sözünden hareketle sahabi Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Hz. Osman'ın halifeliği döneminden Haccâc (95/714)'ın Kufe valisi olduğu döneme kadar uzun bir süre, Kufe mescidinde insanlara Kur'ân öğretmekle meşgul olmuştu. O, ömrünü Kur'ân öğretmeye adanmış ve bu şekilde açıklamıştı: Beni bu mescidde bu kadar bir süre Kur'ân öğretmekle meşgul eden ve burada oturtan, Allah Rasulü'nün işte bu sözüdür.⁸⁴

Kur'ân'ın nasıl öğrenilip öğretileceği işini, Rasulullah (sav) hem Mekke'de hem de Medine'de ashabına uygulamalı olarak göstermiştir. Cabir b. Abdullah (78/697), Rasulullah (sav)'ın ashabının Kur'ân eğitimiyle bizzat ilgilendiğini şöyle nakleder: “Rasulullah (sav) bize Kur'ân'dan bir sure öğretir gibi istihareyi öğretirdi.”⁸⁵ Sahabeden Büreyde b. Husayb ile ilgili rivayetler, Rasulullah (sav)'ın hem Mekke'de hem de Medine'de ashabının Kur'ân eğitimini takip ettiğini gösterir niteliktedir. Nitekim Rasulullah (sav) bu sahabiye Meryem suresinin başını Mekke'de, surenin kalan kısmını ise Medine'de öğretmiştir.⁸⁶

Eğitmenlik görevi kendisine Allah tarafından verilen ve “Ben muallim olarak gönderildim.”⁸⁷ buyuran Rasulullah (sav), bireysel olarak Kur'ân

lah b. Yusuf, (tah. Muhammed Yusuf el-Bennûrî), *Nasbu'r-Râye fî Tahrîci Ahâdis'l-Hidâye*, Dâru'l-Hadis, Mısır, 1938, II, 25; İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *el-Muhalâ*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, ts., IV, 207-210) Bir hadis-i şerifte, konuyla ilgili olarak şöyle buyrulmuştur: “İnsanlara Allah'ın kitabını en iyi okuyan imamlık yapar.” (Ebû Dâvud, Salat, 60) Hadis ve fıkıh kitaplarındaki bu tür tartışmalar, Kur'ân'ı güzel okumanın ve Kur'ân hafızı olmanın İslami gelenekteki öneminden kaynaklanmaktadır.

⁸² “Ümmetimin ibadetinin en faziletlisi Kur'ân okumaktır.” Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, II, 246; Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, (tah. Muhammed es-Sa'id Zağlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410, II, 354; Deylemî, *Kitâbu Firdevs*, I, 64. Hz. Peygamber'in uyguladığı Kur'ân eğitimiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Kurt, Yaşar, “Kur'ân Öğretimi ve Caminin Kur'ân Öğretimindeki Yeri”, EKEV Akademi Dergisi, sayı: 16, Erzurum, 2003, s. 105-109.

⁸³ Buhârî, *Fezâilu'l-Kur'ân*, 21; Ebû Dâvud, *Vitr*, 14; Tirmizî, *Fezâilu'l-Kur'ân*, 15; Dârimî, *Fezâilu'l-Kur'ân*, 2; Ahmed b. Hanbel, I, 58, 69.

⁸⁴ Buhârî, *Fezâilu'l-Kur'ân*, 21; Tirmizî, *Fezâilu'l-Kur'ân*, 15; Ahmed b. Hanbel, I, 58; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, (tah. Muhammed Fuad Abdülbaki-Muhibbuddin el-Hafîb), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379, IX, 77.

⁸⁵ İbn Mâce, *İkâmetu's-Salâh*, 188.

⁸⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 242, VII, 365; Suyûtî, *Dürü'l-Mensûr*, V, 477.

⁸⁷ İbn Mâce, *Mukaddime*, 17; Dârimî, *Mukaddime*, 32.

eğitimi vermenin yanı sıra toplu eğitimler de vermekteydi. Mekke'de Dâru'l-Erkam'da⁸⁸, Medine'de ise Ashab-ı Suffe'de⁸⁹ bu eğitimler yoğunlaşmış durumdaydı. Ayrıca "Mescid-i Nebevî'nin yanında bazı evlerde de eğitim ve öğretim faaliyetleri yapılıyordu."⁹⁰ Peygamberimiz (sav)'in Kur'ân eğitimi daha ziyade şifahi olarak ezber yaptırma şeklindeydi. O'nun Kur'ân öğretimi faaliyetlerinde sahabeden kendisine yardımcı olanlar vardı. Bunlar arasında Abdullah b. Mesud (32/652), Salim Mevlâ Ebî Huzeyfe (12/633), Muaz b. Cebel (18/639), Ubeyy b. Kâb (30/650),⁹¹ Musab b. Umeyr (3/625),⁹² Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh (18/639),⁹³ Ebân b. Saîd b. el-Âs (13/634),⁹⁴ Amr İbn Ümmi Mektûm (23/643),⁹⁵ Ubâde b. Sâmit (34/654),⁹⁶ Amr b. Hazm (53/673)⁹⁷ gibi sahabiler yer almaktaydı.⁹⁸ Ubâde b. Sâmit (34/654) Rasulullah (sav)'ın ashabına yönelik sürdürdüğü Kur'ân eğitimi faaliyetleri hakkında şu bilgileri vermektedir: "Mekke'den biri Medine'ye hicret ettiği için, ona Kur'ân öğretmemiz için Rasulullah (sav) bu kişiyi bizden birine

⁸⁸ İbn Abdî'l-Berr, Yusuf b. Abdullah, *el-İstî'âb*, (tah. Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l-Cil, Beyrut, 1412, I, 131; ayrıca bkz. Tanman, "Dâru'l-Kurrâ", VIII, 543.

⁸⁹ Konuyla ilgili birçok rivayet vardır. Bunlarda birkaçı şöyledir: Rasulullah (sav), Ashab-ı Suffe'ye Kur'ân'ı nasıl okuyacaklarını öğretiyordu. (Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, XXV, 114); "Rasulullah (sav), Ashab-ı Suffe'ye nisa suresini okutuyordu." (Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, XXV, 106; Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, (tah. Tarık b. İvezullah), Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1415, VIII, 327; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, VIII, 307); "Rasulullah (sav)'ı Ashab-ı Suffe'ye Kur'ân okur halde bırakmıştım." (Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, III, 267). Ashab-ı Suffe'de yürütülen eğitim ve öğretim faaliyetleri için ayrıca bkz. Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyeti'l-Evliyâ ve Tabakâti'l-Esfiyâ*, Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1405, I, 340-343, II, 34, 41; Baktır, Mustafa, *İslam'da İlk Eğitim Müessesesi Ashab-ı Suffa*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 39-43.

⁹⁰ Bozkurt, Nebi-Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "Medine", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 310.

⁹¹ Buhârî; Fezâilu'l-Kur'ân, 81: Bu ilk dört sahâbi için Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Kur'ân'ı şu dört kişiden almız (öğreniniz): Abdullah b. Mesud, Salim, Muaz b. Cebel ve Ubeyy b. Kâb". Ayrıca bkz. Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ala'l-Tabakâti ve'l-A'sâr*, (tah. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1404, I, 42; Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 169.

⁹² Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 46; Ahmed b. Hanbel, IV, 284, 291; Hâkim, *Müstedrek*, III, 735.

⁹³ Ahmed b. Hanbel, III, 175. Diğer taraftan o, Rasulullah (sav)'ın; her ümmetin bir emini vardır, bu ümmetin emini de Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh'tır, şeklindeki müjdesine nail olmuş bir sahabidir (Tirmizî, Menâkıb, 32; Ahmed b. Hanbel, I, 414, III, 146, 175).

⁹⁴ İbn Hacer, *İsâbe*, VI, 606.

⁹⁵ Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 46; Ahmed b. Hanbel, IV, 284, 291; Hâkim, *Müstedrek*, III, 735.

⁹⁶ İbn Mâce, Ticârât, 8; Ebû Dâvud, Buyû, 36; Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 169.

⁹⁷ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-Umem ve'l-Mülük*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407, II, 195.

⁹⁸ Zerkânî, ensar ve muhacirden Rasulullah (sav) hayattayken "hâfizu'l-Kur'ân" mertebesine ulaşmış sahabelerin isimlerini uzun bir liste halinde vermiştir (Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 169). Ayrıca bkz. Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed, *'Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Şerike Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Babî el-Halebî, Kahire, 1972, XVI, 209.

verirdi. Rasulullah (sav)'ın mescidinde Kur'ân tilavetinden kaynaklanan bir uğultu duyulurdu. Bu uğultunun Kur'ân okuyuşunda yanılma ve karışıklığa neden olmaması için, okurken seslerini azaltmalarını emretti.”⁹⁹

Peygamberimiz (sav)'in sağlığında Kur'ân'ın tamamını ezberleyen sahabi sayısı hakkında ihtilaf vardır. Enes b. Malik (93/712), Kur'ân'ı cem eden sahabileri sayarken dört kişinin ismini verir. Bunlar; “Seyyidü'l-Kurrâ”¹⁰⁰ Ubey b. Kab (30/650), Muaz b. Cebel (18/639), Zeyd b. Sâbit (45/665) ve Ebû Zeyd'dir.¹⁰¹

Buhârî (256/869)'de “Peygamber'in Ashabının Kurrâları” bab başlığı altında isimleri verilen ve Rasulullah (sav)'ın ümmetine Kur'ân'ı bu kişilerden öğrenmelerini tavsiye ettiği dört kişiyle ilgili bilgi şu şekildedir: “Kur'ân'ı şu dört kişiden alınız (öğreniniz): Abdullah b. Mesud (32/652), Salim Mevlâ Ebî Huzeyfe (12/633), Muaz b. Cebel (18/639) ve Ubey b. Ka'b (30/650)”¹⁰² Ancak Suyûfî, sahabe arasında Kur'ân'ı ezberleyenlerin sayısının sadece dört kişiden ibaret olamayacağını başka deliller öne sürerek ayrıntılı bir şekilde ele alır. Suyûfî'nin ifadesine göre, yukarıda isimleri sayılan sahabiler arasında Hz. Ebubekir (12/633), Hz. Ömer (23/643), Hz. Osman (35/655) ve Hz. Ali (40/660) gibi tüm hayırlarda önde olan sahabilerin isimleri yer almamaktadır. Ona göre bunların böylesi bir hayırdan geri kalması pek de imkan dahilinde gözükmemektedir. Ayrıca peygamberimiz (sav)'in sağlığında meydana gelen ve sahabe arasından yetmiş kurrânın şehit edildiği Bi'ri Maûne hadisesi de göstermektedir ki, sahabe içinde çok sayıda kurrâ vardı. Ashab-ı Suffe'den olan bu kurrânın,¹⁰³ büyük çoğunlukla o zamana kadar nazil olmuş ayetleri ezberlemiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu açıdan onları, dönemin hafızları olarak nitelendirmek çok yanlış olmasa gerekir.¹⁰⁴

Rasulullah (sav)'ın sağlığında var olan kurrânın tamamı bu olayda vefat etmemişti, onlardan başka kurrâ da İslam toplumu içerisinde bulunmaktay-

⁹⁹ Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 169.

¹⁰⁰ Tirmizî, *Cenâiz*, 64; İbn Mâce, *Cenâiz*, 57; Ahmed b. Hanbel, I, 375, 429.

¹⁰¹ Buhârî, *Fezâilu'l-Kur'ân*, 8; ayrıca bkz. Suyûfî, *İtkân*, I, 192.

¹⁰² Buhârî, *Fezâilu'l-Kur'ân*, 8; Müslim, *Fezâilu's-Sahâbe*, 116, 117; Tirmizî, *Menâkıb*, 37.

¹⁰³ Bkz. Buhârî, *Meğâzi*, 28; Müslim, *Mesâcid*, 302.

¹⁰⁴ Nitekim yalancı peygamber Müseyleme ile Yemâme'de yapılan savaşta rivayetlere göre sayıları yetmiş ile yedi yüz arasında değişen kurrâ sahabenin şehid olması, başta Hz. Ömer olmak üzere sahabenin ileri gelenlerini endişeye sevk etmiş, bu olay sonrasında Kur'ân'ın cem edilmesine karar verilmişti (Buhârî, *Tefsîru Sûre* 9, 20, *Fezâilu'l-Kur'ân*, 3; Ahmed b. Hanbel, I, 13, V, 188; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 50; Zerkeşî, *Burhân*, I, 233; Suyûfî, *İtkân*, I, 160-161; Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 174; Çetin, “Kur'ân Kıraatlarına...”, s. 69). Bütün bu rivayetler, kurrâ ve hâfızların ilk İslam toplumu içerisindeki etkin rollerini ortaya koymaktadır.

di.¹⁰⁵ Dolayısıyla hafızların Rasulullah (sav)'ın sağlığındaki sayısının dört ya da altı¹⁰⁶ ile sınırlandırılması pek de makul gözükmemektedir. Zerkeşi (794/1391), Aynî (855/1451) ve Zerkânî (1367/1948)de sahabe arasında hafız olanların listesini uzun uzadıya vererek, Rasulullah (sav)'ın sağlığındaki hafızların dörtle sınırlandırılmasının yanlış olacağını belirtmişlerdir.¹⁰⁷

Ayrıca hanım sahabiler arasında da Kur'ân ezberleme işiyle meşgul olanlar vardı. Bunlar aynı zamanda diğer sahabe hanımlarının eğitimiyle de meşgul olmaktadır. Aynî (855/1451), hanım hâfizeler arasında Hz. Aişe (52/672), Hafsa (41-45/661665) ve Ümmü Seleme (62/681)'nin isimlerini saymaktadır.¹⁰⁸

Rasulullah (sav)'ın, Kur'ân eğitimine, öğretimine ve ezberlenmesine ömrünü vakfetmiş kimselere, bu bağlamda da günümüzde anlaşılacağı şekliyle Kur'ân ehli olan insanlara, hafızlara ve hafızlık müessesesine son derece büyük bir önem atfetmiş olduğu; Âmir b. Sa'saa kabilesine gönderilen ve Bi'rîmâüne hadisesinde kırk¹⁰⁹ veya yetmiş¹¹⁰ kurrânın öldürülmesi olayına gösterdiği tepkiden de anlaşılmaktadır. Rahmet peygamberi¹¹¹ olan Hz. Peygamber, hiçbir olay sonrasında bu kadar öfkelenmemiş¹¹² ve hiçbir topluma, bu kurrâları öldüren kimselere ettiği kadar beddua etmemiştir.¹¹³ Nitekim o, hafızları kallesçe öldüren kabileler için "Allahım! Mudar kabilelerini perişan et. Onların yıllarını, Yusuf (as) dönemindeki katlik yılları gibi

¹⁰⁵ Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b Ebû Bekr, *ed-Dibâc*, (tah. Ebû İshak el-Huveynî), Dâru İbni Affân, es-Suûdiyye, 1996, V, 429.

¹⁰⁶ Başka bir rivayette Rasulullah (sav)'ın sağlığında Kur'ân'ı cem edenlerin sayısının altı olduğu bilgisi yer almaktadır. Bunlar; Sa'd b. Ubeyd, Ebu'd-Derdâ, Muaz b. Cebel, Ebû Zeyd Sâbit b. Zeyd, Ubey b. Kâb, ve Zeyd b. Sâbit'tir (İbn Habîb, Muhammed b. Habîb el-Haşimî, *el-Muhabber*, (nşr. I. Lichtenstadter), Haydarabad, 1942, s. 286; ayrıca bkz. Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ (es-Sîretü'n-Nebeviyye)*, (tah. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1997, I, 336; Mizzi, Yusuf b. Abdurrahman, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, (tah. Beşşâr Avâd Mârûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1980, X, 332).

¹⁰⁷ Zerkeşi, *Burhân*, I, 241-243; Aynî, *'Umdetu'l-Kârî*, XVI, 209; Zerkânî, *Menâhilü'l-'İrfân*, I, 169.

¹⁰⁸ Aynî, *'Umdetu'l-Kârî*, XVI, 209.

¹⁰⁹ İbn Hişâm, *Sîretü'n-Nebeviyye*, III, 153.

¹¹⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, I, 451.

¹¹¹ Enbiyâ, 21/107.

¹¹² Enes b. Malîk (93/711): "Rasulullah (sav)'ın Bi'r-i Mâ'üne'de Müslümanları öldürenlere kızdığı kadar başka bir kimseye kızdığını görmedim." (İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 54)

¹¹³ Ahmed b. Hanbel, III, 162, 255; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 54. Rasulullah (sav)'ın bu kabilelere yaptığı beddua süresinin yetmiş gün olduğu da kaynaklarda yer almaktadır. (Zehebî, *Siyeru A'lâm*, I, 452); Başka rivayetlerde yer alan bilgilere göre ise; bir ay boyunca her namazın son rekâtında Rasulullah (sav), ruküden kalktıktan sonra "semi'allâhu limen hamideh" deyip bu kabilelerin isimlerini tek tek saymış ve onlara beddua etmiş, sahabe de namazda buna "amin" demiştir. (Ebû Dâvud, Vitri, 10; ayrıca bkz. Berki, Ali Himmet-Keskioğlu, Osman, *Hatemü'l-Enbiyâ Hazret-i Muhammed Ve Hayatı*, DİBY, Ankara, 1996, s. 289)

yap!...”¹¹⁴ şeklinde, bir ay süreyle her sabah namazından sonra beddua etmiştir. Ve bu beddualar kabul olmuş, söz konusu kabileler içerisinde yer alan Ri’l, Zekvân, Usayya... kabilelerinden yedi yüz kişi humma hastalığına tutulup ölmüştür.¹¹⁵ Ayrıca bu kabileler “Öyle bir kuraklık ve kıtlıkla karşılaştı ki sonunda leş, köpek eti ve yanmış kemik yemek zorunda”¹¹⁶ kalmışlardır.

Sohbetlerinde, namazlarında ve her fırsatta Kur’ân ayetlerini okuyan ve tekrar eden Hz. Peygamber’in gönlüne bu ayetler Allah tarafından nakşedilmesine¹¹⁷ rağmen o, her Ramazan ayında o ana kadar inen tüm ayetleri Cebrail’e okurdu. Vefat ettiği yıl bu bunu iki kez yapmıştı.¹¹⁸ Ayrıca sahabeye de Kur’ân ayetlerini ezberlemeleri için özel teşvikte bulunurdu. Medine’de Ashâb-ı Suffe içerisinde yer alan “dört yüz”¹¹⁹ veya “yedi yüz”¹²⁰ kadar sahabi, Peygamberimiz (sav)’in bu teşviki neticesinde hem Kur’ân öğreniminde hem de öğretiminde aktif rol almıştır.¹²¹ Yine Medine’de hicretin ikinci yılında Mahreme b. Nevfel (54/673)’in evi, “Dârul’l-Kurrâ” olarak isimlendirilmiş ve sahabenin Kur’ân eğitimi için kullanılan önemli merkezlerden biri olmuştur.¹²² Bu nedenle daha sonraları bazıları tarafından Mahreme’nin evi, İslam Tarihinde ortaya çıkan medreselerin menşei olarak tarif edilecektir.¹²³ Yine Medine’de Sa’d b. Heyseme (2/624)’nin evi özellikle gençlere yönelik Kur’ân eğitim ve öğretiminde önemli bir rol üstlenmiştir. Bekar olan bu sahibinin evi, “Beytü’l-Uzzâb: Bekarlar Evi” olarak da anıl-

¹¹⁴ Buhârî, Cihâd, 98; Ebû Dâvud, Vitr, 10; İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübrâ*, II, 53; Beyzâvî, Kâdî Nâsirüddîn eş-Şîrâzî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, I-V, (tah. Abdülkadir İrfan el-‘Aşşâ Hassûne), Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1996, IV, 160.

¹¹⁵ Köksal, Mustafa Âsım, *İslâm Tarihi Hz. Muhammed (sav) Ve İslâmiyet*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1989, XI, 43; ayrıca bkz. İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübrâ*, II, 59.

¹¹⁶ Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, IV, 160.

¹¹⁷ Kıyamet, 75/17.

¹¹⁸ Buhârî, Bedu’l-Vahy, 5, Fezâilu’l-Kur’ân, 7; Müslim, Fezâil, 50, Fezâilu’s-sahâbe, 98, 99; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Siyâm, 2; ayrıca bkz. Zerkeşi, *Burhân*, I, 232; Zerkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, I, 168, 240.

¹¹⁹ Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, III, 340; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, I, 573; Nesefî, Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, I, 137.

¹²⁰ Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn el-Ferrâ, *Me’âlimu’t-Tenzîl*, (tah. Halid el-‘Akk), Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1987, III, 159, IV, 169 ; Ebu’s-Suûd Efendî, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu’l-Akli’s-Selîm ilâ Mezâye’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, Beyrut, ts., V, 218.

¹²¹ Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, VIII, 108; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, I, 573; Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl*, I, 137; Suyûtî, *İtkân*, I, 274; Ebu’s-Suûd, *İrşâdu’l-Akli’s-Selîm*, I, 265.

¹²² İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübrâ*, IV, 205. Mahreme b. Nevfel hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbn Hişâm, *Sîretü’n-Nebevîyye*, III, 152; Taberî, *Târîhu’l-Umem*, II, 123; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VII, 281.

¹²³ Bozkurt, “Hâfiz”, XV, 76.

muştır. Bu evin kaynaklarda “Menzilu’l-Kur’ân: Kur’ân Evi”¹²⁴ adıyla da isimlendirilmesinden, Rasulullah (sav) Efendimiz’in Bedir savaşında şehit düşen bu sahabinin evinde Kur’ân eğitimine çok fazla zaman ayırdığı anlaşılmaktadır.¹²⁵ Kaynaklarda “Ashâb-ı Suffe” olarak kendilerinden bahsedilen erkek sahabilerden başka, yine Mescid-i Nebevi’nin suffasında yer alan ve hanım sahabilerin namaz kılıp eğitim gördüğü ayrı bir bölümden daha bahsedilmektedir. “Suffetü’n-Nisâ” yani “Kadınlar Suffa’sı” olarak adlandırılan bu bölümde hanım sahabiler başta Kur’ân eğitimi olmak üzere dini eğitimden geçirilmekteydi.¹²⁶ Bunlara ilaveten Medine’de Kur’ân eğitiminin yapıldığı dokuz mescid daha vardı.¹²⁷

Şu hususu da önemle vurgulamamız gerekmektedir ki; Hz. Peygamber, Kur’ân öğrenmeyi teşvik etmenin yanı sıra Kur’ân’ı öğrenip ezberleyen, daha sonra da ezberlediğini unutan¹²⁸ kişiler için hem dünyevi hem de uhrevi uyarılarda bulunmayı ihmal etmemiştir: İbn Ömer’in naklettiğine göre Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Kur’ân’ı ezbere bilen durum, bağlı deveye benzer. Ona sahip çıkarsa onu korumuş olur (Onu devamlı tekrar ederse ezberini korumuş olur). Onu kendi haline bırakırsa kaybolup gider (Onu tekrar etmezse ezberini unuttur).”¹²⁹ “Kur’ân’ı öğrenip (ezberleyip) sonra onu unutan kişi, kıyamet gününde kötürüm (veya cüzzamlı) bir şekilde Allah ile karşılaşacaktır.”¹³⁰

III. KUR’ÂN ÖĞRETİMİNİN VE HAFIZLIĞIN GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİMLER

İslam’ın ilk yıllarında sahabe, Kur’ân hafızı olmayı günümüzde anlaşılan şekliyle değil de ezberlenen ayetlerin ahkâmını, helalini-haramını, emri-nehyini anlayıp onları günlük hayatlarında tatbik etme şeklinde algıla-

¹²⁴ İbn Abdî’l-Berr, *İstî’âb*, I, 412.

¹²⁵ İbn Hişâm, *Sîretü’n-Nebeviyye*, II, 328, III, 20-21; Taberî, *Târîhu’l-Umem*, I, 571; İbn Kesîr, İsmail b Ömer, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Mektebetü’l-Me’ârif, Beyrut, ts., III, 197. Mekke ve Medine’de Hz. Peygamber’in eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürüttüğü mekanlarla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Gözütok, *Eğitim Tarihi*, s. 115-154.

¹²⁶ Ahmed b. Hanbel, VI, 379; İbn Hişâm, *Sîretü’n-Nebeviyye*, III, 209; Taberânî, *Mu’cemu’l-Kebûr*, XXII, 426, XXIV, 204; Heysemî, *Mecma’u’z-Zevâid*, VIII, 18. Kadınlar Suffasında gerçekleştirilen eğitim faaliyetleri için bkz. Gözütok, *Eğitim Tarihi*, s. 141-143.

¹²⁷ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (trc. Said Mutlu-Salih Tuğ), İstanbul, 1969, II, 77; Çetin, “Kur’ân Kıraatlarına...”, s. 69.

¹²⁸ Azîmâbâdî, Ebu’t-Tîb Muhammed Şemsu’l-Hakk, *Avnu’l-Ma’bûd*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1415, IV, 241; Münâvî, *Feyzu’l-Kadîr*, V, 472.

¹²⁹ Buhârî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, 23; Müslim, *Salatü’l-Müsâfirîn*, 226; Nesâî, *İftitâh*, 37; İbn Mâce, *Edeb*, 52; Ahmed b. Hanbel, II, 23, 30, 36, 64, 112.

¹³⁰ Dârimî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, 3.

maktaydı. Abdullah b. Mesud (32/652) şöyle diyor: “Biz Rasulullah (sav)’tan on ayet öğrenince, onun içeriğini (helalini-haramını, emrini-nehyini) tam olarak öğrenmeden daha sonra indirilen diğer on ayete geçmezdik.”¹³¹ Bundan anlaşıldığına göre ashab, Kur’ân’ı onar ayet onar ayet öğrenir, onunla amel eder, sonra bir diğer on ayete geçerdi. Hz. Ömer (23/643)’in işe Kur’ân öğreniminde şöyle bir tavsiyesi vardır: “Kur’ân’ı beşer ayet beşer ayet öğreniniz. Çünkü Cebrail, Peygamberimiz (sav)’e Kur’ân’ı beşer ayet beşer ayet getirmiştir.”¹³²

Sahabe-i kiram döneminde Kur’ân’ın tam hafızı olmak, çok büyük bir başarı olarak algılanmaktaydı. Nitekim Enes (ra), Kur’ân ezberlemenin veya bir sureyi baştan sona ezbere bilmenin sahabe arasında ne anlama geldiğini ortaya koyduğu bir sözünde şöyle demektedir: “Bizden biri Bakara suresini ve Ali İmran suresini ezberlediğinde o kişi gözümüzde büyür ve içimizdeki değeri çok fazla artardı.”¹³³

İbn Ömer’in naklettiğine göre “Hz. Ömer Bakara suresini on iki senede öğrendi (anlayıp hayatına uyguladı). Öğrenmeyi tamamlayınca (sevincinden) bir deve kurban etti.”¹³⁴ Oğlu İbn Ömer’in ise Bakara suresini dört ya da sekiz yılda öğrendiği bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.¹³⁵

Bütün bu rivayetler, sahabenin Kur’ân’ı nasıl ve hangi gayeyle ezberlediğini açık bir şekilde ortaya koymanın yanı sıra, onların Kur’ân hâfızlığından anladıkları şeyle günümüzde Kur’ân hâfızı olma arasındaki algı farkını da ortaya koymaktadır. Sahabenin Kur’ân okurken takındığı tutuma benzer bir tutumun sonraki bazı ulema arasında da varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Gazâlî’nin naklettiğine göre Ebu Süleyman ed-Dârânî şöyle demiştir: “Ben bir ayeti okur dört veya beş gece onu düşünürüm. Onu tam olarak düşünüp anlamadan diğer bir ayete geçmem.”¹³⁶ Bütün bunlardan sahabenin ve sonraki ulemanın Kur’ân okurken ve ezberlerken asıl gayelerinin “Kur’ân’ı mümkün olan en kısa zamanda okuyup bitirmek değil, onu anlayarak, kavrayarak, üzerinde düşünerek okumak”¹³⁷ olduğu anlaşılmaktadır.

¹³¹ Beyhakî, *Şu’abu’l-İmân*, II, 330; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, I, 4; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 39; Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, II, 69.

¹³² Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-Evliyâ*, IX, 319; Beyhakî, *Şu’abu’l-İmân*, II, 331; ayrıca bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 117.

¹³³ Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, VIII, 19; Zerkeşî, *Burhân*, I, 256; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, III, 108.

¹³⁴ Beyhakî, *Şu’abu’l-İmân*, II, 331; Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, I, 54.

¹³⁵ İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübrâ*, IV, 164; Beyhakî, *Şu’abu’l-İmân*, II, 331; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 40; Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, I, 54.

¹³⁶ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ‘Ulümü’l-Dîn*, Mektebetü Mısır-Dâru Mısır İ’t-Tibâa, Kahire, I, 277.

¹³⁷ Dartma, Bahattin, *Yeniden Kur’ân’a Yönelmek*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003, s. 44.

Bu bağlamda Ebu Ömer'in "Kur'ân hâfızı" tarifi dikkat çekicidir: "Kur'ân hafızları (hamele-i Kur'ân), Kur'ân'ın hükümlerini, helalini ve haramını bilen ve içindekilerle amel edendir."¹³⁸

İlk devirlerde Kur'ân anlaşılıp yaşanmaya çalışılırken "günümüzde olduğu gibi manası bilinmeden ve de uygulanmadan, sadece sevap elde etmek için yüzünden okunmak veya ezberlenmekle iktifa edilmiyordu. Kur'ân hâfızı olmak, Kur'ân'ı Kerim'i baştan sona hatasız ve eksiksiz olarak ezbere okumaktan ibaret değildi."¹³⁹

Hatimle teravih kılmaya benzer bir uygulamanın Peygamberimiz (sav)'in hayatında olmamasına karşın, erken dönemlerde başlayan bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim tabiinden Said b. Cübeyr'in (95/713) Kâbe'de kıldığı namazın bir rekatında Kur'ân'ı tamamen okumuş olduğu rivayeti,¹⁴⁰ onun hafız oluşuna ve daha o dönemlerde hatimle namaz kılma adetinin varlığına açıkça işaret etmektedir. Fakat rivayetin devamında yer alan; "Ancak ilim ehline göre Kur'ân okurken tertil üzere okumak daha güzeldir." sözünden, Said b. Cübeyr'in hatimle namaz kılarkenki okuyuşunun hızlı olduğu ve bu okuyuşun ilim ehlinin tercih ettiği bir okuyuş olmadığı anlaşılmaktadır. Bir rekatta Kur'ân'ın tamamını okuma adetinin başka alimler tarafından da uygulandığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.¹⁴¹

Ebu Hureyre (57/676)'nin naklettiğine göre Allah Rasulu, Kur'ân eğitiminin erken yaşta başlamasını tavsiye ettiği bir hadis-i şeriflerinde şöyle buyurmuşlardır: "Kim ki Kur'ân'ı gençliğinde öğrenirse, Allah Kur'ân'ı onun etine ve kanına karıştırır."¹⁴² Böylece küçük yaşta Kur'ân'ı öğrenen, Kur'ân'la iç içe olur. Bu nebevi tavsiyeden hareketle eski ulemanın birçoğu daha çocukken Kur'ân hafızı olmuştu.¹⁴³ O dönemde Kur'ân'ı ezberlemek adeta bir gelenek halini almıştı.

Rasulullah (sav) Efendimiz'in vefatından sonra sahabe, Kur'ân eğitim ve öğretimine büyük önem vermiştir. Onlar Rasulullah (sav)'tan öğrendikleri Kur'ân'ı, kendilerinden sonra gelen nesillere aktarmada çok büyük çaba ve özveri göstermişlerdir. Allah'ın son kutsal kitabı olan Kur'ân'ı nebevi metot-

¹³⁸ Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 26.

¹³⁹ Dartma, Bahattin, *Kur'ân'a Yönelmek*, s. 59.

¹⁴⁰ Tirmizî, *Kırâât*, 11.

¹⁴¹ Ebû Hanîfe'nin (Zehebî, *Siyeru A'lâm*, VI, 401) ve bazı alimlerin namazda bir rekatta Kur'ân'ın tamamını okumalarıyla ilgili olarak bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 403; Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, II, 398; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IX, 77.

¹⁴² Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, II, 330.

¹⁴³ Bu tür örnekler için bkz. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 45; İbn Muflih, Burhanuddin İbrahim b. Muhammed, *el-Maksadü'l-Erşed fî Zikri Ashâbi'l-İmâm Ahmed*, (tah. Abdurrahman b. Süleyman), *Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşri ve't-Tevzî*, Riyad, 1990, I, 350, III, 67; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XIII, 94, 110.

la öğretmek amacıyla Abdullah b. Mesud (32/652)'un Kufe'ye¹⁴⁴, Ebu Musa el-Eşarî (44/664)'nin Basra'ya¹⁴⁵, Ebu'd-Derdâ (32/652)'nin Şam'a gittiğini görmekteyiz. Ebu'd-Derdâ'nın, sayıları bin altı yüzü aşan öğrenciye toplu Kur'ân öğretimi yaptırdığı kaynaklarda nakledilen bilgiler arasında yer almaktadır. O, büyük kalabalıklara aynı anda Kur'ân öğretirken onları onarlı gruplara ayırır, her bir grubun başına bir belletmen koyar, kendisi de cami mihrabından onları takip ederdi. Kıraat imamlarından İbn Âmir (118/736), bu on kişilik gruplara Kur'ân eğitimi esnasında belletmenlik yapanlardan biriydi.¹⁴⁶ Hatta "Ebu'd-Derdâ, vefat etmeden önce, yerine kıraatini takdir ettiği sahibi Fedâle b. Ubeyd el-Ensârî'yi hoca olarak görevlendirmesi için Suriye valisi Muaviye b. Ebi Süfyan (60/679)'a tavsiyede bulunmuştur."¹⁴⁷

Hicretten yaklaşık otuz yıl sonra Hz. Osman, istinsah ettirdiği Kur'ân-ı Kerimleri İslam ülkesinin değişik şehirlerine, onları insanlara okuyup öğretecek muallimlerle birlikte göndermeyi uygun görmüştü. Bu bağlamda Abdullah b. Sâib (70/698)'i Mekke'ye, Muğîre b. Şihâb'ı Şam'a, 'Âmir b. Abdülkays'ı Basra'ya, Ebû Abdurrahman es-Sülemî (74/693)'yi Kufe'ye gönderdi.¹⁴⁸ İstinsah heyetinde yer alan Zeyd b. Sâbit (45/665)'i Medine'de yanında bırakmıştı. Kur'ân eğitiminde seferber olan bu tür sahabiler, daha sonra ortaya çıkacak kıraat imamlarının da öncüleri olmuşlardır.¹⁴⁹

Hicri ilk üç asırda kıraatlarla ilgili yapılan ciddi çalışmaların bir neticesi olarak kıraat ilminin teorik temelleri oluşturulmuştur.¹⁵⁰ Hicri üçüncü asırda ilk kıraat kitabı Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (224/828) tarafından kaleme alınmıştır.¹⁵¹ Ebu Bekr b. Mücahid ise kıraat-ı seba'yı bir araya toplayan ilk kişidir.¹⁵²

Kıraat ilmindeki bütün bu çalışmalar, şüphe yok ki hafızlık müessesesinin bir parçası olup aynı zamanda bu müessesinin geliştirilmesine büyük katkı sağlamıştır. İbnü'l-Cezerî (833/1429)'nin "Kur'ân-ı Kerim'e ait kelimelerin edâ (okunuş ve söyleniş) tarzlarıyla bunların çeşitlerini, râvilerine

¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, I, 459; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, II, 183.

¹⁴⁵ Bkz. Taberî, *Târîhu'l-Umem*, II, 482, 506.

¹⁴⁶ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-Kurrâ*, I, 41-42; ayrıca bkz. Yüksel, "Mütevâtir Kıraatlar", s. 124.

¹⁴⁷ Tanman, "Dâru'l-Kurrâ", VIII, 543.

¹⁴⁸ Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 279; ayrıca bkz. Suyûtî, *İtkân*, I, 197.

¹⁴⁹ Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 279; ayrıca bkz. Ünal, Mehmet, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Fecr Yayınları, Ankara, 2005, s. 29 vd.

¹⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. Birşık, "Kıraat", XXV, 427-433.

¹⁵¹ Kanûcî, Sıddık b. Hasan, *Ebcedu'l-'Ulûm*, Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1978, II, 429; Zerkeşi, *Burhân*, I, 247; Çetin, "Kur'ân Kıraatlarına...", s. 71.

¹⁵² Zerkeşi, *Burhân*, I, 330; İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *en-Nesr fi'l-Kırâati'l-'Aşr*, Dâru'l-Küttübi'l-Arabî, ts., I, 24.

isnat ve atf ederek bildiren bir ilim"¹⁵³ olarak tarif ettiği kıraât ilminin teorisyenleri tarafından geliştirilmesiyle artık hafızlık, kısmen salt Kur'ân'ın ezberlenmesi halinden çıkmış, yedi ya da on kıraat imamının râvilerine göre Kur'ân'ın ezberlenmesi tarzında yeni bir yapıya dönüşmüştür. Bu çalışmaların bir neticesi olarak zaman içerisinde Dâru'l-Kurrâların ve Dâru'l-Huffâz'ların müfredatı meydana getirilmiştir.¹⁵⁴ Buralarda ders veren hocalara "Şeyhu'l-Kurrâ"¹⁵⁵ ve "Şeyhü'l-Kırââ", görevlerine de "Meşîhâtü'l-Kırââ, Meşîhâtü'l-İkrâ, Risâletü'l-İkrâ" denilmiştir.¹⁵⁶ İlk dönemden itibaren meşhur Kurrâların biyografilerini ele alan elimize ulaşmış iki eserden biri İbnü'l-Cezerî (833/1429)'nin Gâyetü'n-Nihâye'si, diğeri ise Zehebî (784/1348)'nin Ma'rifetü Kurrâi'l-Kibâr'ıdır.¹⁵⁷

Kur'ân eğitiminin ihtisas seviyesinde okutulduğu medreseler Anadolu Selçukluları'ndan önce Dâru'l-Kur'ân, Anadolu Selçukluları ve Karamanoğulları döneminde Dâru'l-Huffâz adını almıştır.¹⁵⁸ Bu müesseseler için Dâru'l-Huffâz adı, Osmanlı döneminde de kullanılmaya devam etmiştir.¹⁵⁹ Ancak Osmanlılar'da bu kurum için daha çok "Dâru'l-Kurrâ" ismi kullanılmıştır.¹⁶⁰ "İslam dünyasının değişik bölgelerinde Kur'ân eğitimi yapılan mekanlara, yukarıdaki isimlerin yanı sıra Medresetü'l-Kur'ân,¹⁶¹ Dâru'l-Kur'ân, Küttâb, Dâru'l-Küttâb, Mekteb, Mekteb-i Sibyan isimleri de verilmiştir.¹⁶²

İbn Hazm (456/1064), Hz. Ömer Hz. Ömer (23/643) döneminde hızla genişleyen İslam topraklarının her yerinde açılan mekteplerde çocuklara

¹⁵³ Yüksel, Ali Osman, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996, s. 115.

¹⁵⁴ Bkz. Tanman, "Dâru'l-Kurrâ", VIII, 543; Karaçam, İsmail, "Kur'ân Öğretim Metodunun Ana Çizgileri", *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 118; Acuner, Yusuf v. dğr., "Akademisyenler ve Öğrencilere Göre İlahiyat Fakültelerinde Tefsir Dersi Üzerine Bir Alan Araştırması", *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, Kurav Yayınları, Bursa, 2007, s. 58.

¹⁵⁵ Yıldırım, Selahattin, *Kur'an Eğitimi Açısından Şehzade Selim'in Tire'deki Vakfıyesi*, Dürulhadis Yayınları, İstanbul, 2004, s. 76.

¹⁵⁶ Tanman, "Dâru'l-Kurrâ", VIII, 543; Bozkurt, "Hâfız", XV, 76; Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 326.

¹⁵⁷ Altıkulaç, Tayyar, "Ma'rifetü Kurrâi'l-Kibâr", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 60.

¹⁵⁸ Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976, s. 14.

¹⁵⁹ Çağrıncı, "Kur'an Kursu", XXVI, 423.

¹⁶⁰ Tanman, "Dâru'l-Kurrâ", VIII, 543-544. Kununi Sultan Süleyman döneminde sadece Bursa'da Emircan Dâru'l-Kurrâsı, Mahmud Bey Dâru'l-Kurrâsı ve Zeyrekzâde Dâru'l-Kurrâsı adlarında üç "Dâru'l-Kurrâ" medresesi kurulduğu kayıtlarda yer almaktadır (Hızlı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 183-185).

¹⁶¹ Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1983, s. 34.

¹⁶² Çağrıncı, "Kur'an Kursu", XXVI, 423. Ayrıca bkz. Acuner, Yusuf v. dğr., "Akademisyenler ve...", s. 59.

Kur'ân öğretildiğini söyler. O, farklı farklı milletlerden oluşan ve fetihlerle genişleyen İslam toplumunun ortak bir kültürde buluşmasını sağlayan en önemli eğitim aracının küçük yaşta öğrenilen Kur'ân olduğu vurgusu yapmıştır. Bu dönemde Arap olmayan milletlerin İslam ümmetine katılmasının bir sonucu olarak Kur'ân öğretimine gittikçe artan bir önem verilmiştir. Çeşitli ırklara mensup topluluklar, bu Kur'ân eğitimi sayesinde bir tek ümmet olmayı başarmışlardır.¹⁶³

Müstakil medreseler açılmaya dek Kur'ân eğitimi camilerde devam etmiştir.¹⁶⁴ İslam dünyasındaki ilk medreselerin hicri IV. yüzyıl ortalarında Nişabur'da kurulmaya başlamasından sonra camiler dışında Kur'ân eğitimi veren ilk müessese, 391/1001 yılında "Dâru'l-Kur'ân" adıyla Rişâ b. Nazîf tarafından Şam'da kurulmuştur. Kurucusuna atfen bu medreseye "Rişâiyye Dâru'l-Kur'ân'ı" adı verilmiştir. Daha sonraki hicri VIII. ve IX. yüzyıllarda Cezeriye, Haydariye, Dellâmiye, Sencâriye, Sâbûniye ve Vecîhiye adını taşıyan Dâru'l-Kur'ânlar kurulmuştur.¹⁶⁵

450/1087 yılında Şafii mezhebi ağırlıklı Nizamiye Medreselerinin inşasından sonra 631/1233 yılında Abbasi Halifesi Mustansır Billah (640/1242) tarafından çok daha geniş ufuklu ve tüm mezheplere açık Mustansiriye Medreseleri inşa edilmiştir. Bu medresede hadis, fıkıh, tıp, edebiyat ve fen medreselerinin yanı sıra "Medresetü'l-Kur'ân veya Dâru'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri Fakültesi)" kurulmuştur.¹⁶⁶ Ayrıca Nizamiye Medreselerinde okutulan dersler arasında da "kıraat" dersinin yer aldığı bilinmektedir.¹⁶⁷ Medreselerde fakih ve şeyhu'l-hadis hocalarının yanı sıra karîler de istihdam edilmekteydi.¹⁶⁸

IV. OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE ÜLKEMİZDE HAFIZLIK EĞİTİMİNİN SEYRİ

Osmanlı Medreselerindeki Kur'ân ezberleme uygulamasına baktığımızda Kur'ân eğitiminin çok küçük yaşlarda başladığını görürüz. Çocuklara Sibyan Mekteplerinden başlayarak ilk olarak öğretilen şey Kur'ân okumayı öğrenmek olmuştur. Hatta medreselerde uygulanan programların genel bir değerlendirmesini yaptığımızda orada eğitimin Kur'ân ve Tecvid okuma

¹⁶³ Çağrı, "Kur'an Kursu", XXVI, 423.

¹⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Kurt, "Kur'ân Öğretimi...", s. 103, 111-118.

¹⁶⁵ Tanman, "Dâru'l-Kurrâ", VIII, 544. Tarih boyunca kurulan Dâru'l-Kurrâlar ve Dâru'l-Kur'ân'larla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Tetik, *Kıraat İliminin Ta'limi*, s. 159-162.

¹⁶⁶ Atay, *Din Eğitimi*, s. 33-34.

¹⁶⁷ Yakupoğlu, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkuşbe, İstanbul, 2006, s. 27.

¹⁶⁸ Bozkurt, "Medrese", XXVIII, 326.

işiyile başladığını müşahade ederiz. Söz konusu program şairin dizelerinde şöyle ifadesini bulmuştur:

Kur'ân'ı evvel hatmeyle andan
 Tecvid-i Türkî ezberle candan
 Tecvidle çünkü hatm indirirsin
 Her dersi otuz üç döndürürsün.¹⁶⁹

Beyitteki Tecvid-i Türkî, Anadolu'da Karabaş tecvidi olarak bilinen muhtasar tecvid kitabıdır. Her sayfanın otuz üç defa tekrar edilerek Kur'ân'ın hatim edilmesi şeklinde uygulanan Kur'ân eğitim metoduyla, muhtemelen Sıbyan Mektebi öğrencilerinin bir kısmı hafız olmakta, ama çoğunluğu ise Kur'an metnine aşinalık bakımından büyük bir melekiet kazanmaktaydı.¹⁷⁰

Osmanlı'da Sıbyan Mektebi'nden sonra gidilen ve hafız yetiştirilen Dârul'l-huffâzlar vardır. Bunun bir üst seviyesinde ise ihtisas mektebi olarak kabul edilen Dâru'l-Kurrâlar¹⁷¹ bulunmaktaydı.¹⁷² Osmanlı'da örneğin son dönem medreselerinden biri olan Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesinde Kur'ân dersinin "Tertil-i Kur'ân-ı Kerim" adı altında verildiği ve bu ders çerçevesinde "vucûh-ı kıraat" uygulamasının da yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷³ Ayrıca Evliya Çelebi (1095/1684)'nin naklettiğine göre Fatih Külliyesi bünyesinde faaliyet gösteren "Dâru'l-Kur'ân" adlı ayrı bir bölüm bulunmaktadır.¹⁷⁴ Bütün bunlar, Osmanlı'da Kur'ân ve hafızlık eğitiminin yer yer değişik isimler altında yapıldığını göstermektedir.

¹⁶⁹ Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002, s. 93.

¹⁷⁰ Osmanlı'da Sıbyan Mekteplerinde de hafızlık yapıldığı bu bağlamda örneğin Amasya'daki Sıbyan Mektebinde birçok hafızın yetiştiği bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. (Bkz. Tanman, "Dâru'l-Kurrâ", VIII, 544.)

¹⁷¹ "Dâru'l-Kurrâ"larla ilgili bazı kaynaklarda farklı değerlendirmelere rastlamaktayız. Şöyle ki: Osmanlı eğitim sisteminde sarf, nahiv, akaid, fıkıh, usul-u fıkıh, kelam, hesap, hendese, heyet, hikmet, belağat, mantık, tefsir ve hadis gibi birçok ilmin derinlemesine okutulduğu üst seviyedeki ellili ve altmışlı medreselerden mezun olanlar temessük (ders hocasından alınan sertifika) ve ilmiye sınıfına aidiyeti belgeleyen icazetname alırlardı. Ancak bazı değerlendirmelere göre, Mesnevi ezberlenen ve okunan "Dâru'l-Mesnevîler"den mezun olanlar gibi hafız yetiştiren Dâru'l-Huffâz mezunlarıyla kıraat ilimlerinin okutulduğu "Dâru'l-Kurrâ"lardan mezun olanlar, yukarıda bahsi geçen ilimlerin okutulduğu medrese mezunları gibi sayılmazlardı. Ama bu kurumlar da, daha alt seviyede birer medrese olarak kabul edilirdilerdi (Sakoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 30).

¹⁷² Yakupoğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi*, s. 28.

¹⁷³ Atay, *Din Eğitimi*, s. 263.

¹⁷⁴ Çağrıncı, "Kur'an Kursu", XXVI, 424.

Evliya Çelebi, Osmanlı Devleti döneminde özellikle İstanbul'un bütün büyük camilerinin bünyesinde birer Dâru'l-Kurrâ'nın yer aldığını söylemektedir. Ayrıca bu dönemde müstakil binaları olan Dâru'l-Kurrâlar da mevcuttu. Onun naklettiğine göre İstanbul'daki "esnâf-ı hâfızân-ı Kur'ân-ı Azîm"ın sayısı 9.000 olup, bunların 3.000'i kadın hafızlardan oluşmaktaydı.¹⁷⁵ Diğer taraftan 1869 yılında sadece İstanbul'daki medrese sayısının 166 oluşu ve bu medreselerin bir kısmında sadece hâfız ve kurrâ yetiştiriliyor olması,¹⁷⁶ dönemin Kur'ân eğitim ve öğretim faaliyetlerine verilen önemi anlamamıza yardımcı olmaktadır.

A.Hafızlık Müesseselerinin Yapıları, Hoca ve Talebelerinin Özellikleri

Osmanlı dönemindeki Dâru'l-Kurrâlarda sadece Kur'ân ve kıraat derslerinin okutulmadığını görmekteyiz. Dâru'l-Kurrâlar, "kıraat ilmi talimi, tefsir ve hadis nakli için hazırlanmış"¹⁷⁷ bir müessese olarak tanımlanmışlardır. Buna göre buralarda kıraat ilminin yanı sıra tefsir ve hadis dersleri de verilmektedir. Bu müesseselerin işleyişi, orada okutulan dersler, talebeler ve hocalar hakkında detaylı bilgi sahibi olmamızı sağlayan Şehzade Selim'in Tire'deki Vakfiyesi'nde şu bilgiler yer almaktadır. "...Bu Dâru'l-Kurrâ, Kur'ân-ı Kerim'i tefsir etmeye kadir ve güzel Peygamber'in hadisini nakilde mahir hocalar ile burada Allah'ın kitabının inceliklerini ve peygamberlerin efendisi Hz. Peygamber'in hadislerinin manalarını dinleme şerefi mutluluğuna nail olmak isteyen öğrencilere kıraat ilmini okutmakla meşgul olan mütehassıllara ve muhtelif kıraatleri okumaya kabiliyetli olan talebelere tahsis edilmiştir."¹⁷⁸

Dâru'l-Kurrâ'da ders verecek hocanın sahip olacağı özellikler ve yapacağı hizmetlerin de aynı vakfiyede ayrıntılı bir şekilde yer aldığını görmekteyiz : "...Dâru'l-Kurrâ'ya ... salih, yetişkin, yetkin, alim bir Mevla (molla) tayin edilmeli ki bütün ilim adamları onun önderliği ve imameti üzerinde görüş birliği etmiş olsun... Allah'ın kitabının sırlarını çok iyi bilmeli, ... sürekli tekrarlanan ayetlerin hakikatlerini tefsirde özetleme ve keşfe hakkını veren,... tefsir ve hadis ilimlerini çok iyi bilen, mümtaz bir kişi olmalıdır. Bütün ilimlerde mütehassıs ve icazetli... olmalıdır. Her öğle namazından sonra Kur'ân-ı Kerim'den önce bir veya iki ayet okuyacak, ardından okuduğu ayetleri müfessirlerin konu ile ilgili yaptıkları muazzam açıklamalara dayanarak tefsir edecek, kendi beyanının anahtarıyla manaların kapılarını

¹⁷⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1314, I, 524; Tanman, "Dâru'l-Kurrâ", VIII, 54; Bozkurt, "Hâfız", XV, 76.

¹⁷⁶ İpşirli, Mehmet, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 328.

¹⁷⁷ Yıldırım, *Kur'an Eğitimi*, s. 67.

¹⁷⁸ Yıldırım, *Kur'an Eğitimi*, s. 68.

açacak, belağat sırlarını açıklayacaktır... Ardından Hz. Peygamber'den nakledilen sahih senedli birkaç hadis okuyup onların harika manaları hakkında selef ve halefin Ehl-i Sünnet ve'l- Cemaat mezhebine uygun olarak zikrettikleri üstün değerli vecihleri aktaracaktır.”¹⁷⁹

Dâru'l-Kurrâlar'a ayrıca “Şeyhu'l-Kurrâ” denilen büyük bir üstad atanmaktadır. Bu kişide aranacak özellikler, yukarıdaki özelliklerin yanı sıra şu şekilde sıralanmıştır: “Tecvid ilminde mahir, yüce Allah'ın kitabını hızla etmiş, kıraatleri çok iyi bilen, imamların görüşlerini ve rivayetleri bellemiş, mütevâtiri fâz olandan ve meşhuru şâz olandan ayırt edebilen,... aynı zamanda sahip olduğu ilmi hakikatlerde imamlığı hakikat olsun, haya ve iyi insanların şiarları onu dört bir yandan kuşatsın, kıraat ilminin muteber kitaplarını ve maharet sahibi (aşağıda adları sıralanan) yedi imama nispet olunan yedi kıraati (kıraat-i sab'a) anlatabilme gücüne sahip olsun.”¹⁸⁰ Şeyhu'l-Kurrâ'ya günlük “on beş akçe” maaş verilmesi ve kendisine bir ev tahsis edilmesi; talebelerine ise günlük “iki akçe” maaş verilmesi ve talebe sayısının “yedi” ile sınırlandırılması, haftada dört gün ders yapılması ve geri kalan üç günde ise talebeye izin verilmesi de vakfiyede yer alan bilgiler arasındadır.¹⁸¹

Örneğin Mısır ile ilgili yapılan bir araştırmada yer alan yüz yirmi dört vakfın on dokuzunun “Medrese” olmasına karşılık aynı dönemde “Kur'ân Okuyan”lar için on yedi tane vakfın kurulmuş olması, Osmanlı Devleti döneminde Kur'ân eğitimine verilen önemin göstergelerinden birini oluşturmaktadır.¹⁸² Diğer taraftan bazı meşhur Osmanlı alimlerinin biyografilerinde, okumuş oldukları ilimlerden ve kurmuş oldukları müesseselerden bahsedilirken özellikle “kıraat ilmi” ve “kıraât-ı seb'a” okudu¹⁸³, “Dâru'l-Kurrâ-Dâru'l-Kur'ân inşa etti.”¹⁸⁴ gibi vurgulara sıkça rastlanması da, Osmanlı eğitim sisteminde hafızlıkla ve kıraat ilmiyle ilgili müesseselere verilen önemin ayrı bir göstergesi niteliğindedir.

¹⁷⁹ Yıldırım, *Kur'an Eğitimi*, s. 74-75.

¹⁸⁰ Yıldırım, *Kur'an Eğitimi*, s. 76.

¹⁸¹ Yıldırım, *Kur'an Eğitimi*, s. 78.

¹⁸² Özkan, Aydın, *Mısır Vakıfları Osmanlı Devri ve Öncesi*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 5-6. Kahire'nin eğitim alt yapısının tahlil edildiği çalışmalarda da “Kur'ân okuyanlar” için bir çok özel kurumun bölge insanına hizmet ettiğinden bahsedilmektedir. (Berkey, Jonathan, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*, Princeton University Press, Princeton, 1992, s. 47.)

¹⁸³ Taşköprülüzade, İsmâuddin Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Numâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, (tah. Ahmed Subhi Furat), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 343, 422, 434, 500.

¹⁸⁴ Taşköprülüzade, *Şekâiku'n-Numâniyye*, s. 38, 444, 491.

Dâru'l-Kurrâlar, bazen müstakil bazen de Dâru'l-Hadislerle birlikte aynı medresede yer almıştır. Şam'da Seyfettin Tengiz (741/1340) tarafından kurulan Tengiziye Medresesi, Şemseddin b. Sabbân (738/1337) tarafından kurulan el-Sabâbiye Medresesi, Alaaddin b. Mabed (746/1345) tarafından kurulan Mabediye Medresesi Dâru'l-Kurrâ ve Dâru'l-Hadislerin bir arada buldukları medreselere örnek olarak gösterilebilir.¹⁸⁵

Böylece Taşkent'ten, Buhara'dan, Merv'den, İstanbul'dan, Bağdat'tan, Kahire'den Yemen'e, Tunus'a, Fas'a, hatta Gırnata'ya varıncaya kadar hicri IV. yüz yıldan itibaren Selçuklular, Eyyübililer, Safeviler, Memlûklular, Endülüsülüler ve Osmanlılar döneminde İslam topraklarının hemen hemen tamamında kurumsal olarak hizmet vermiş olan medreselerde, müstakil veya diğer medreselerle iç içe bir şekilde Kur'an eğitimi, hafızlık ve kıraat çalışmaları yapılmaya devam etmiştir.¹⁸⁶

3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunla ülkemizde, medreselerin bağlı olduğu Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti kaldırılmış yerine Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Bu şekilde "Medreselerin kapatılmasıyla, ihtisas medresesi olan Dâru'l-Kurrâlar da kapatılmış oldu."¹⁸⁷ Bundan sonra ülkemizde Kur'an-ı Kerim'i ezberleme işi resmi olarak statüleri zaman içerisinde değişikliğe uğramış olsa da¹⁸⁸ Kuran Kursları bünyesinde devam ederek günümüze kadar gelmiştir.¹⁸⁹ Son dönemlerde ise hafızlık ülkemizde, Kuran Kursları bünyesinde çoğunlukla sadece Kur'an'ın ezberletilmesi, zaman zaman da hafızlığın yanı sıra farklı kıraatların öğretilmesi ve ezberletilmesi şeklinde sürdürüle gelmektedir. Sadece 1970-1993 yılları arasında ülkemiz-

¹⁸⁵ Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 40-41.

¹⁸⁶ Bozkurt, "Medrese", XXVIII, 324-326.

¹⁸⁷ Baltacı, Cahit, "Türk Eğitim Sisteminde Kur'an Kurslarının Yeri", *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 16-17.

¹⁸⁸ Bkz. Öztürk, Veli, *Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu (16-17 Ekim 2003)*, "İlahiyat Fakülteleri İle Diyanet İşleri Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı Arasındaki İlişkilerin Tarihi Gelişimi Bağlamında Bazı Çözüm Önerileri", S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, 2004, s. 105 vd.

¹⁸⁹ Bkz. Baltacı, "Türk Eğitim...", s. 16-17. Diğer taraftan Ali Rıza Sağman, "Meşhur Hafız Sami Merhum" adlı eserinde cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ülkemizde özellikle de İstanbul'da hizmet etmiş meşhur hafızlardan bazılarının isimlerini şu şekilde sıralamaktadır: Hafız Sami, Hafız Kemal, Aksaraylı Hafız Cemal, Beşiktaşlı Hafız Rıza, Hafız Süleyman Karabacak, Sultanselimli Hafız Rıza, Hafız Burhan, Hafız Saadettin Kaynak, Yeraltı Hatibi Hafız Ali, Hafız Fahri, Hafız Cevdet Soydan, Hafız Mecit, Şaşı Hafız Osman. (Sağman, Ali Rıza, *Meşhur Hafız Sami Merhum*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1947, s. 95-118.) Bu hafızların yanı sıra son dönemlerde Türkiye'de hafızlık müessesesinin gelişimine büyük katkılar sağlamış olan ve halen hayatta olmayan şu hafızları zikretmemiz uygun olacaktır: Bacağı kesik İsmail Efendi (İsmail Bayri), Enderuni İsmail Efendi, Hasan Akkuş, Mehmet Rüştü Aşikkutlu, Gönenli Mehmet Efendi, Abdurrahman Gürses, İsmail Biçer.

de hafızlığını tamamlayan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan belge alan hafız sayısı 30.000'den fazladır.¹⁹⁰ Ayrıca 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 214. maddesi kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı-Haseki Eğitim Merkezi bünyesinde din görevlilerinin hizmet içi eğitimlerini sağlamak, bilgi ve görgülerini artırmak amacıyla "Aşere Takrib ve Tayyibe Kursu" açılmıştır. Bu bağlamda hafız kursiyerlere iki buçuk yıllık bir sürede Kur'ân-ı Kerim'in değişik kıraatları öğretilmeye halen devam edilmektedir. Buna ilaveten il müftülüklerine bağlı olarak İstanbul'da Mikdat Temiztürk ve Osman Aydın tarafından Fatih Dülgerzade'de, Mustafa Demirkan tarafından Üsküdar'da, Safvan Çakıroğlu tarafından ise Ankara'da Hacı Bayram Camii'nde Aşere-Takrib-Tayyibe Kursları verilmektedir.

V. ÜLKEMİZDEKİ HAFIZLIK ÇALIŞMALARIYLA İLGİLİ BAZI DEĞERLENDİRMELER VE HAFIZLIĞIN SAĞLAMLAŞTIRILMASINDA BİR METOT DENEMESİ

Çalışmanın bu bölümünde, yapmış olduğumuz hafızlığı sağlamlaştırmaya yönelik bir metot denemesinin sonuçlarını verirken, aynı zamanda çalışmaya katılan hafız deneklerin tecrübelerine dayalı olarak ortaya koydukları hafızlık ve hafızlık müesseseleriyle ilgili görüşleri bağlamında, yapılan literatür çalışmalarından da yararlanarak Türkiye'deki hafızlık müessesesiyle ilgili değerlendirmelerde ve bu değerlendirmelere bağlı olarak daha verimli bir hafızlık müessesesinin oluşması için önerilerde bulunacağız.

A. Problem ve Amaç

Hafız olan bireylerin hafızlıklarını unutma nedenlerini tespit ederek hafızlıklarını kısa sürede yeniden kazanmalarına yardımcı olacak bir metodu geliştirmek, bu çalışmanın temel problemi ve amacını oluşturmaktadır.

B. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Diyanet İşleri Başkanlığı Van Hizmet İçi Eğitim Kursuna katılan göreve yeni atanmış din görevlileri oluşturmaktadır. Bu evren içerisinde çalışmanın örneklemi, 84 hafız kursiyer olarak belirlenmiştir. Aşağıdaki tabloda örneklemimize giren hafızların illere göre dağılımları

¹⁹⁰ Bozkurt, "Hâfiz", XV, 77.

verilmiştir. Gözlemlendiği gibi örneklerimiz Türkiye'nin her bölgesinden hafızları içerdiği bakımından genel bir bakış açısı sunma ve yorum yapmamıza imkan vermektedir.

Tablo 1

Örneklemin Hafızlığı Yaptığı İllere Göre Dağılımı

Seçenekler	Sayı	Yüzde
İstanbul	9	10.7
Kahramanmaraş	8	9.5
Konya	8	9.5
Adana	6	7.1
Balıkesir	5	6.0
Samsun	5	6.0
Rize	4	4.8
Manisa	4	4.8
Trabzon	4	4.8
Bolu	3	3.6
Mersin	3	3.6
Van	3	3.6
Çorum	2	2.4
Denizli	2	2.4
Elazığ	2	2.4
Erzurum	2	2.4
Hatay	2	2.4
Kütahya	2	2.4
Bursa	1	1.2
Diyarbakır	1	1.2
Gaziantep	1	1.2
Kastamonu	1	1.2
Kocaeli	1	1.2

Muğla	1	.1.2
Sakarya	1	1.2
Sivas	1	1.2
Tokat	1	1.2
Zonguldak	1	1.2
Toplam	84	100.0

C. Veri Toplama Aracı ve Metot

Kursiyerler, hizmet içi eğitim kursuna başladıklarında ilk olarak kendileriyle birebir görüşmeler yaparak hafızlıklarının seviyelerini tespit ettik. Bunun yanı sıra hafızlıklarını sağlamlaştırmak için bir metot denemesi çalışmasına katılma noktasında onları motive etmeye çalıştık. Resmi bir zorunluluğu olmayan bu çalışmaya başlangıçta fazla katılım yokken, çalışmanın verimi ve kazanımları kursiyerler tarafından görüldükçe katılım en üst düzeye ulaşmıştır. Bu bağlamda her bir kursiyerin günlük kaç sayfa veya kaç cüz ezber tekrarı yapabilecekleri, önceden yapılan tespitlere dayalı olarak kendilerinin istekleri doğrultusunda belirlenerek kayıt altına alınmıştır. Bu belirleme yapılırken kursiyerlerin diğer ders yükümlülükleri ve zorlukları göz önünde bulundurulmuştur. Uyulamaya katılan hafızlar, birebir eşleştirilerek birbirlerinden sorumlu kılınmış, taahhüt ettikleri sayfa ya da cüzleri, dinletme ve dinlemeden sorumlu tutulmuşlardır. Her gün ders saatleri dışında ve genellikle akşam etütlerinde taahhüt edilen ezberlerin yapılıp yapılmadığı kontrol edilerek gününbirlik çetelesi tutulmuştur. Çok zayıf durumda olan hafızlar bizzat tarafımızdan dinlenmiş ve motivasyonlarının yükseltilmesine çalışılmıştır. Sürecin sonunda hem uygulanan metodu hem de hafızlıkla ilgili geçmişlerini ve hafızlık konusundaki düşüncelerini tespit edebilmek amacıyla benzer çalışmalardan da yararlanarak 33 soruluk bir anket formu hazırlanmış ve uygulanmıştır.

D. Verilerin Analizi

Yaptığımız literatür çalışması, uyguladığımız anket formu ve gözlemlerimize dayalı olarak ortaya çıkan sonuçları yorumladık ve önerilerde bulunduk. Anket formunun değerlendirilmesinde frekans ve yüzde dağılımı, çalışmanın bulgularını yorumlamakta yeterli olduğu için başka bir istatistiksel analize gerek görülmemiştir.

VI. BULGULAR VE YORUM

Elde ettiğimiz bulguları üç kategoride değerlendirmemiz uygun olacaktır. Bunlardan biri deneklerin resmi imam olmadan önceki durumlarını ortaya koyan bulgular, diğeri imam olduktan sonra ulaşılan yeni durumla ilgili bulgular, bir diğeri ise uyguladığımız metodun sonuçlarıyla ilgili bulgulardır.

Çalışmamızda öncelikle deneklerin hafızlık düzeyleri tespit edilmiş, uygulanan metot paralelinde bir aylık süre sonunda ulaştıkları son düzey ortaya konulmuş ve bu süreç içerisinde hafızların hafızlıklarındaki değişimler tespit edilmeye çalışılmıştır.

A. İmam Olmadan Önceki Durumla İlgili Bulgular

Deneklerin % 44'ü hafızlığa kendi istekleriyle başladıklarını belirtirken, % 47.6'sı anne-baba ya da bir akrabasının etkisiyle hafızlık yaptığını ifade etmiştir. % 8.4'ü ise bir öğretmenin veya bir arkadaşının etkisiyle hafız olduğunu söylemiştir. Her ne kadar % 44'ü kendi isteğiyle hafızlığını yaptığını ifade etmiş olsa da, bunların çoğunluğu aynı zamanda anne-babasının da isteğine uyduğunu söylemektedir.¹⁹¹ Bu bilgilerden hareketle şunu söyleyebiliriz ki; hafızlığa büyük oranda ya anne babanın yönlendirmesiyle ya da zorlamasıyla başlanmaktadır.

Hafızların yarıya yakınının (% 47.6) il merkezinde hafız oldukları, % 28.6'sının ilçe merkezinde, % 19'unun köyde, % 4.8'inin de ev ortamında babasında veya başka birinde hafızlık yaptıkları anlaşılmıştır.¹⁹²

Tablo 2

Hafızlık Yaptığı Kuran Kursunun Şu Anki Durumu

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Eski seviyede hafızlık yapılmaya devam ediyor	9	10.7
Öğrenci sayısı azalmasına rağmen hafızlık yapılmaya devam ediyor	40	47.6
Sadece Kur'an okutuluyor	8	9.5
Kapalı durumda	25	29.8
Cevapsız	2	2.4
Toplam	84	100.0

¹⁹¹ Bkz. Tablo 16.

¹⁹² Bkz. Tablo 17.

Hafızlık yapılan Kuran Kursları arasında, öğrenci sayısı fazla azalmadan hafızlık yaptırılmaya devam edilen kursların % 10.7 civarında olduğu anlaşılmaktadır. Öğrenci sayısının azalmasına rağmen hafızlık yaptırılmaya devam edilen kursların oranı ise % 47.6'dır. Önceden hafızlık yapılan kursların % 9.5'inde bu gün sadece Kur'an okutulmakta, % 29.8'i ise öğrencisizlikten kapanmış bulunmaktadır. Daha önce erkek Kuran Kursu olarak hizmet veren ve öğrencisizlikten kapanan kursların çok az bir kısmı kız Kuran Kursuna dönüştürülmüştür, bir kısmı da farklı amaçlar için kullanılan mekanlar haline gelmiştir. Diğer bir ifadeyle önceden hafızlık yapılan Kuran Kursları, % 89.3 oranında hafızlık işlevi bakımından fonksiyonelliğini ya büyük oranda azaltmış ya da tamamen yitirmiş durumdadır.

Ülkemizdeki Kuran Kurslarının "yeterli derecede dini eğitim-öğretim verememekte"¹⁹³ olduğu, buna ilaveten "dini ve sosyal ihtiyaçlar doğrultusunda kendilerini yenileyemedikleri için günümüzde var olma mücadelesi veren kurum olma"¹⁹⁴ pozisyonunda oldukları; bu bağlamda Kuran Kursları bünyesinde yürütülen hafızlık çalışmalarının da aksayan birçok yönünün bulunduğu ve bunların çok acil çözümlere ihtiyaç duyduğu değişik araştırmalarda vurgulanan ortak bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁵ Ancak hafızlık çalışmalarıyla ilgili olarak "birçok sevabı bulunanın bazı hatalarını görmezden gelme"¹⁹⁶ anlayış ve insafını göstermemiz gerekmektedir. Hatasıyla-sevabıyla şu anki hafızlık sistemi, elimizde var olan yegâne sistemdir ve bu sistem sayesinde ülkemizde Kur'an ezberlenmekte ve din hizmetlerinde görev alan hafızlar yetiştirilmektedir. Bu nedenle memleketimizde var olan hafızlık kurumları, "yasal ve idari düzenlemeler"¹⁹⁷le desteklenebilirse yaşatılmaları, korunmaları ve geliştirilmeleri daha da kolaylaşacaktır.

Özellikle yeni inşa edilecek Kuran Kursu binalarının gelişigüzel yapılmasına izin verilmesi yerine, bu binalara daha inşaat aşamasında Milli Eğitim Bakanlığı'nın okullar için zorunlu hale getirdiği kriterlere uyma şartı getirilmelidir. Sınıfların boyutları, sıralar, bahçe ve oyun alanları gibi belli standartlar inşaat ruhsatı aşamasında şart koşulmalı veya hafızlık yaptırılması düşünülen kurslar bu standartlara göre yeniden dizayn edilmelidir. Maalesef günümüzde mevcut Kuran Kurslarının "pek çoğu öğretim ve sağlık

¹⁹³ Buyrukçu, Ramazan, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi ve Öğretiminin Verimliliği Üzerine Bir Araştırma (Göller Bölgesi Örneği)*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2001, s. 171.

¹⁹⁴ Buyrukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 172.

¹⁹⁵ Bayraktar, Faruk, *Eğitim Kurumu Olarak Kur'an Kursları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, 1992, s. 129; Koç, Ahmet, *Kur'an Kurslarında Eğitim ve Verimlilik Üzerine Bir Araştırma*, İlahiyat, Ankara, 2005, s. 207-220; Cebeci-Ünsal, "Hafızlık Eğitimi...", s. 48-50; Buyrukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 165.

¹⁹⁶ Pâlûvî, *Zübdetü'l-'İrfân*, s. 4.

¹⁹⁷ Buyrukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 149.

şartlarına uygun olmayan fiziki mekan”larda¹⁹⁸ hizmet vermektedir.¹⁹⁹

Tablo 3

Hafızlığa Başlama Yaşı

Yaş	Sayı	Yüzde
7	1	1.2
10	3	3.6
11	16	19.0
12	40	47.6
13	15	17.9
14	5	6.0
15	1	1.2
16	1	1.2
18	1	1.2
20	1	1.2
Toplam	84	100.0

Hafızlığa başlama, % 84.5 oranında 11-13 yaşları arasındadır. 14 yaşından sonra hafızlığa başlayanların oranı ise % 10.8 civarındadır. 11 yaşından önce hafızlığa başlayanlar, % 4.8 oranındadır. Günümüzde İlköğretimi bitirme yaşı ortalama 14-15'tir. Kanuni zorunluluk²⁰⁰ nedeniyle öğrenci ancak bu yaştan sonra hafızlığa başlayabilmektedir. Bu tablo bize, kesintisiz zorunlu ilköğretim programının başlamasından sonra Kuran Kurslarında hafızlığa yönelik talepte keskin bir düşüş yaşanmasının nedenini açıklamaktadır.²⁰¹ Çünkü önceki uygulamada hafızlık müessesesine talepte bulunan %

¹⁹⁸ Buyrukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 153, 158-160.

¹⁹⁹ Yapılan bilimsel araştırmalarda, Kur'an Kurslarındaki öğretmenlere yöneltilen "Size göre Kur'an Kursu binaları nasıl olmalıdır?" şeklindeki soruya, öğretmenlerin büyük çoğunluğu, eğitim vermekte oldukları binaların fiziki şartlarının yetersiz olduğu şeklinde cevap vermiştir. (Buyrukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 159-160; Bayraktar, *Kur'an Kursları Üzerine*, s. 131, 137; Ay, Mehmet Emin, *Problemleri ve Beklentileriyle Türkiye'de Kur'an Kursları*, Düşünce Kitabevi, Bursa, 2005, s. 35, 71-73)

²⁰⁰ Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Kuran Kursları İle Öğrenci Yurt ve Pansiyonları Yönetmeliği, Madde: 8-9, 3 Mart 2000 tarih ve 23892 Sayılı Resmi Gazete, s. 27.

²⁰¹ "İlköğretimin kesintisiz zorunlu hale getirilmesinin Kuran Kurslarına olan ilginin giderek azalmasına neden olduğu" konusuyla ilgili olarak yapılan araştırmanın sonuçları için bkz. Buy-

84,5'lik büyük bir kesim, yeni uygulamada hafızlığa başlama şansına sahip olmadığından hafızlık müessesesinin devamlılığı açısından bu durum, hafızlığın büyük oranda kan kaybetmesine neden olmuştur.²⁰² Konuyla ilgili yapılan bir araştırmaya göre sadece İstanbul'daki Kuran Kurslarında okuyan öğrenci sayısının 1996 yılında 22.385 olmasına karşılık, sekiz yıllık zorunlu eğitim sonrasında bu sayının bir ara 2001 yılında 6.025'e düştüğü gözlenmiştir. Öğrenci sayısındaki bu düşüş, "sekiz yıllık kesintisiz İlköğretim uygulamasının hafızlığa olan ilgiyi oldukça azaltmış olduğu" sonucunu doğurmuştur.²⁰³ "Bu gün ülke genelindeki Kuran Kurslarında okuyan öğrencilerden yaklaşık % 85'inin kız olmasının"²⁰⁴ hafızlığa çalışacak erkek öğrenci sayısında büyük bir azalmayı beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır.²⁰⁵ 2007 yılı itibarıyla Türkiye'deki 7.995 Kuran Kursunun 2.341'i öğrencisizlik nedeniyle kapalı durumdadır. Bu kurslarda 166.342 bayan öğrenciye karşılık, sadece 18.641 erkek öğrenci öğrenim görmektedir.²⁰⁶

Günümüzde birçok Kuran Kursu, hafızlık yaptıracak öğrenci bulmakta zorlanmaktadır. Hatta tüm masraflarının karşılanacağı vadine rağmen çocuğunu hafız yapmak isteyen veliler, çocuklarını hafız yapmaya ikna etmekte

---

rukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 170, 173. Diğer taraftan resmi verilere göre 1994-1995 öğretim yılında Kuran Kurslarında 193.528 öğrenci okumakta ve bunların 21.475'i hafızlık çalışması yapmaktaydı. 2001-2002 öğretim yılında öğrenci sayısı hemen hemen yarı yarıya düşüş göstererek 104.109'a gerilemiştir. (Çağrı, "Kur'an Kursu", XXVI, 424.) Bu öğrenciler arasından hafızlığa çalışanların da en az aynı oranda veya daha büyük oranda azalmış olması muhtemeldir. Başka bir araştırmada ise konu şu şekilde yer almıştır: "İlköğretimin kesintisiz ve zorunlu olarak uygulanmaya başlamasından sonra ülke genelindeki Kuran Kurslarının ve bu kurslarda okuyan öğrencilerin sayılarında dikkate değer bir azalma olduğu", bu azalmanın "yerleşim merkezlerine göre daha çok köy ve kasabalardaki kurslarda, cinsiyete göre erkek öğrencilerde, devam edilen programın türüne göre de hafızlığa çalışanlarda görülmektedir." (Koç, *Kur'an Kurslarında Eğitim*, s. 207)

²⁰² Her ne kadar ülkemizdeki bazı ilim adamlarının, Kur'an eğitimine çok küçük yaşlarda başlamasının gerekliliğine vurgu yapmaları ve "Çözüm; Kuran Kurslarının zorunlu eğitim kapsamına alınmasıdır." (Bolay, Hayri-Türküne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, Ankara, 1995, s. 127.) şeklindeki uyarılarına rağmen, Kuran Kursları bir türlü sekiz yıllık zorunlu eğitim programı içerisine alınmamıştır.

Kuran Kurslarının Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde kesintisiz zorunlu eğitim programı kapsamına alınması ve bu kurslarda Bakanlığın hazırlayacağı müfredat çerçevesinde bir eğitim verilmesi halinde; bu kursların alt birimlerinden birini oluşturacak olan "hafızlık bölümü"nde de öğrenci, bir taraftan zorunlu ilköğretim eğitimini alırken, bir taraftan da hafızlık çalışmasını yapma imkanına sahip olabilecektir. Bu sayede çocuğunu hafız yapmak isteyen velilerin hafızlık müessesesine olan talepleri karşılanırken, aynı zamanda din hizmetlerinde ihtiyaç duyulan hafız eleman ihtiyacı da giderilmiş olacaktır. Buna yakın başka bir proje ise, İmam Hatip Liselerinde hafızlık programının açılması şeklinde geliştirilebilir.

²⁰³ Cebeci-Ünsal, "Hafızlık Eğitimi...", s. 45.

²⁰⁴ Koç, *Kur'an Kurslarında Eğitim*, s. 208.

²⁰⁵ Koç, *Kur'an Kurslarında Eğitim*, s. 207.

²⁰⁶ www.divanet.gov.tr

sıkıntı yaşadığından, bu çalışma kapsamında elde ettiğimiz verilere göre bu kursların yaklaşık % 41.7'sinde şu an hafızlık yapılmamakta, % 29.8'i ise şu an kapalı durumda işlevsiz bir haldedir.²⁰⁷

Diğer taraftan İstanbul'da sekiz Kuran Kursundaki 71 hafızlık öğreticisi ile yapılan ankete göre, öğretmenlerin hafızlığa başlamada en uygun yaşların 11-13 yaşları olduğunu söylediği, buna mukabil öğrencinin bu yaşların üstünde olması durumunda hafızlık yaparken büyük sıkıntı ve problemlerle karşılaşması nedeniyle öğretmenlerin % 81.7'i öğrencinin yaşının ilerlemesinden şikayet ettiği anlaşılmaktadır.²⁰⁸

Programımıza katılan deneklerin % 70.3'ünün hafızlığını 2-3 yılda tamamladığı anlaşılmaktadır. Bunların % 28.6'sı bir yılda, % 1.2'si de dört yılda hafız olmuştur. Ancak hafızlığını bir yılda tamamladığını söyleyenlerin büyük bir kısmı bir yılda hafızlığı bitirmiş, ayrıca bir yıl daha hafızlığını sağlamlaştırmak için çalışmıştır. Bu da bize hafızlık için çoğunlukla 2-3 yılın harcandığını göstermektedir.²⁰⁹

İmam Hatip Liselerinde hafızlık programının resmi alt yapısı hazırlanarak geliştirilebilirse, bu sayede gençlerin hafızlık için ayırdıkları 2-3 yıllık uzun zaman dilimi kazanılmış olacaktır.²¹⁰ Bu çerçevede İmam Hatip Lisesinde hafızlık yapacak öğrenci, hem resmi öğrenim sürecinden geri kalmayacak hem de zihinsel ve bedensel gelişimini sağlıklı bir şekilde tamamlamanın yanı sıra okul sıralarının o yaştaki öğrenciye kazandırdığı kimlik ve hayat anlayışından da mahrum edilmemiş olacaktır. İlk aşamada bu program pilot bölge olarak seçilecek bir veya birkaç İmam Hatip Lisesinde denendikten sonra yaygınlaştırılabilir.²¹¹

Programa katılan deneklerin hafızlık diploma notları genelde iyi olarak görülmektedir. % 32.1'i pekiyi dereceyle mezun olurken, % 23.8'i orta derecede hafız olarak Kuran Kursundan ayrılmıştır.²¹²

Tablo 4

Şu Anki Eğitim Seviyesi

²⁰⁷ Bkz. Tablo 2.

²⁰⁸ Cebeci-Ünsal, "Hafızlık Eğitimi...", s. 44.

²⁰⁹ Bkz. Tablo 18.

²¹⁰ Daha önce benzer bir konuyu gündeme getiren Suat Cebeci ve Bilal Ünsal, bu sayede hafızlık eğitimi "ortaöğretim düzeyi ve ağırlığında bir program haline getirilebilir" önerisinde bulunmuşlardır. (Cebeci-Ünsal, "Hafızlık Eğitimi...", s. 49)

²¹¹ Benzer teklifler için bkz. Saka, Şevki, "Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Metot", *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 115.

²¹² Bkz. Tablo 19.

Seçenekler	Sayı	Yüzde
İ.H.L.	64	76.2
İki yıllık ön lisans	17	20.2
Açık Öğretim Lisans	1	1.2
İlahiyat ve Açık Öğretim dışında lisans	2	2.4
Toplam	84	100.0

Hafızların % 76.2'si İmam Hatip Lisesi mezunudur. % 20.2'si de iki yıllık ön lisan diplomasına sahiptir. Bunların da % 15'i İlahiyat Ön Lisans, % 5'i İlahiyat dışı iki yıllık bir ön lisans programı mezunudur. Lisans diplomasına sahip olanların oranı % 2.4'tür. Hafızlıklarını tamamlamalarının üzerinden büyük oranda on yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen hafızların dörtte üçten fazlası, lise tahsilinden sonra bir üst diplomaya sahip olamamıştır. Konuyu değerlendirirken, bunların bir kısmının Orta Okul ve Liseyi çok kısa sürede dışarıdan bitirdiği de göz önüne alınmalıdır. Ayrıca hafızların hiçbiri İlahiyat Fakültesi mezunu değildir. Hafızların büyük çoğunluğu, iki yıllık İlahiyat Ön Lisans programı dahil olmak üzere halen hiçbir üniversiteye kayıt yaptırmamıştır. Hafızların tahsil hayatını ilerletme yönündeki isteksizliklerinin, dolayısıyla da bu yöndeki başarısızlıklarının bizce birinci nedeni; hafızlık yaparken yaşanan büyük olumsuzlukların öğrencide oluşturduğu okumaya ve tahsil hayatına yönelik bıkkınlık; ikincisi ise İmam Bu sonuca başka bir açıdan bakıldığında hafızlık eğitimi almış olanların, dini eğitim veren bir okulda artık okumak istemedikleri ve bu okullardan uzak durmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Katsayı sınırlaması nedeniyle de zaten diğer alanlarda okuma imkanından faydalanamamaktadırlar. İki yıllık İlahiyat Ön Lisans okuyanlar ise, bu bölümü büyük oranda sınavsız olarak bu programa kabul edildikleri için tercih etmişlerdir.

Hafızların % 61.9'luk büyük bir çoğunluğunun ilkokulu pekiyi dereceyle bitirdiği bilgisinden hareketle, velileri ve Kuran Kursu öğreticileri tarafından daha ziyade zeki ve çalışkan çocukların hafızlığa yönlendirildiği anlaşılmaktadır. İkokulu iyi dereceyle bitirenlerin oranı % 28.6, orta dereceyle bitirenlerin oranı % 3.6, cevapsızların oranı ise % 6 civarındadır.²¹³

Yapılan başka araştırmalarda da hafızlığa ayrılan öğrencilerin çoğunluğunun ilkokulu pekiyi dereceyle bitirenler arasından seçildiği ve bunların

²¹³ Bkz. Tablo 20.

hafızlıkta daha başarılı olduğu ortaya konmuştur.²¹⁴ Üniversite öğrencileri üzerinde yapılan başka bir araştırmada da benzer bulgulara ulaşılmıştır.²¹⁵

Programımıza katılan hafızlar, zorunlu ilköğretimin sekiz yıla çıkartılmasından önce Orta Okulu bitirdiği için, diploma değerlendirmesi ortaokul-lise diye iki ayrı kategoride yapılmıştır. Bu bağlamda hafızların Orta Okul başarı derecesi % 23.8 orta, % 39.3 iyi, % 33.3 oranında ise pekiyi olarak gözükmektedir.²¹⁶ Lise diploma dereceleri ise % 15.5 oranında orta, % 54.8 oranında iyi, % 29.8 oranında da pekiyidir.²¹⁷

Tablo 5: Hafızlığın Bitiminde Hafızlığının Sağlık Derecesi

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Orta	10	11.9
İyi	37	44.0
Pekiyi	37	44.0
Toplam	84	100.0

Hafızlığın bitiminde hafızlıklarının sağlık derecesini belirlemek amacıyla sorduğumuz soruya; deneklerin % 11.97u hafızlığının o an için orta seviyede, % 44'ü iyi seviyede, geri kalan diğer % 44'ü de pekiyi seviyesinde olduğu cevabını vermiştir.²¹⁸ Hiçbirinin o an için hafızlığını zayıf olarak nitelendirmediği görülmüştür.

²¹⁴ Ay, *Kur'an Kursları*, s. 21. İstanbul ölçeğinde yapılan bir araştırmada İlkokul'u bitirme notunun hafızlığa etkisiyle ilgili olarak bkz. Bayraktar, *Kur'an Kursları Üzerine*, s. 8, 125.

²¹⁵ Bayraktar, *Kur'an Kursları Üzerine*, s. 125.

²¹⁶ Bkz. Tablo 21.

²¹⁷ Bkz. Tablo 22.

²¹⁸ Karş. Tablo 11.

Tablo 6: İmam Olarak Atanmadan Önce Hafızlığı Tekrarlama Aralığı

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Her gün bir cüz	8	9.5
Her gün 10 sayfa	3	3.6
Her gün 5 sayfa	3	3.6
Her gün 1-4 sayfa	8	9.5
Bir yıl içinde yüzünden 1 hatim	20	23.8
Sadece Ramazanda yüzünden 1 hatim	10	11.9
Ramazanda ezbere mukabele okuyarak 1 hatim	20	23.8
Yıl boyunca sadece 2-3 cüz okuma	7	8.3
Yıl boyunca hiç okumama	5	6.0
Toplam	84	100.0

İmam olarak atanmadan önce hafızların % 9.5'inin hafızlığını korumak için her gün bir cüz, % 3.6'sının her gün on sayfa, yine % 3.6'sının günde beş sayfa, % ona 9.5'inin de her gün bir ile dört sayfa Kur'ân okuduğu anlaşılmaktadır. Buna göre hafızların % 26.2'si, hafızlığını korumak için her gün az ya da çok Kur'an okuma gayreti içerisinde olmuştur ki, bu da toplamda dörtte bir civarında bir rakama tekabül etmektedir. Yıl içerisinde yüzünden okuma şeklinde sadece bir hatim yapanların oranı % 23.8 seviyesinde gözükmektedir. Ramazan'da yüzünden okuyarak bir hatim yapmayı yeğleyen hafızların oranı % 11.9 civarında iken, yine Ramazan'da ezberden mukabele okuyarak hatim yapanların oranı ise % 23.8'dir. Bir yıl içerisinde yüzünden ya da ezbere okuyarak sadece bir hatim yapanların oranı, % 59.5 civarındadır. Yıl boyunca hiç Kur'an okumayanların oranı ise % 6 civarında gözükmektedir ki bu sonuç, hafızlığı unutmaya nedenlerinin en önemlisi olarak ele alınabilir.

Birebir gözlem ve deneyimlerimiz, bu oranın biraz daha fazla olabileceği yönündedir. Çünkü çok sayıda hafız, günde bir sayfa bile ezber okumakta büyük sıkıntı yaşamıştır. "Kaç yıl boyunca hafızlığı hiç tekrar etmediniz?" şeklindeki sorumuza verilen cevaplardan hareketle, hafızlığı hiç tekrar etmeme ortalamasının hayli yüksek olduğu göz önünde bulundurulduğunda, yıl boyunca hafızlığı hiç tekrar etmeyenlerin oranının ankette ortaya çıkan orandan kat kat fazla olduğunu söyleyebiliriz. Bir yılda sadece birkaç cüz okuyanların oranı ise % 8.3 civarında gözükmektedir.

Ezberlenen ayetlerin unutulmamasını ve sağlam bir şekilde korunmasını, devenin bağlanmaması durumunda kaçıp gitmesi benzetmesiyle dile getiren Allah Rasulü (sav)'nın belirttiği²¹⁹ gibi, hafızlığını tekrar etmeyenlerin hıfzı ve bu uğurda harcadıkları emekler, kısa bir süre sonra hayvanlar içerisinde kaçmaya en yatkın olan²²⁰ bağlanmamış deve misali ıssız çöllerde kaybolup yok olmuştur.

Tablo 7

Kaç Yıl Boyunca Hafızlığı Tekrar Etmediği

Seçenekler	Sayı	Yüzde
1-4 yıl	13	15.5
5-6 yıl	15	17.9
7-9 yıl	14	16.7
10-12 yıl	15	17.9
13-15 yıl	5	6.0
Hafızlığı tekrar edenler	22	26.2
Toplam	84	100.0

Deneklerin % 73.8'i hafızlığını uzun yıllar hiç tekrar etmediğini, % 26.2'si ise hafızlığını tekrar etme mücadelesini hemen hemen hiç bırakmadığını söylemiştir. Hafızlığını 1-4 yıl arası tekrar etmeyenler % 15.5, 5-6 yıl tekrar etmeyenler % 17.9, 7-9 yıl tekrar etmeyenler % 16.7, 10-12 yıl tekrar etmeyenler % 17.9, 13-15 yıl tekrar etmeyenler % 6 civarındadır. Yıllara göre tekrar etmeme oranını gösteren ayrıntılı tablo, ayrıca verilmiştir.²²¹ Dörtte üçten fazla deneğin hafızlığını tekrar etmeyi zaman zaman bırakmış olması, hafızların şu an için hafızlıklarının seviyeleri çok zayıf veya zayıf şeklinde nitelendirmelerinin²²² sebebini açıkça ortaya koymaktadır.

Hafızlığı bitirdikten sonra resmi imam olarak ataması yapılana dek aradan geçen on yıldan fazla bir süre içerisinde hafızların birçok meslekte çalıştıkları görülmektedir. Bunlar arasında inşaatlarda, fabrikalarda, fırınlar-

²¹⁹ Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 23; Müslim, Salatü'l-Müsâfirin, 226; Nesâî, İftitâh, 37; İbn Mâce, Edeb, 52; Ahmed b. Hanbel, II, 23, 30, 36, 64, 112.

²²⁰ Davudoğlu, *Sahih-i Müslim*, IV, 341.

²²¹ Bkz. Tablo 23.

²²² Bkz. Tablo 11.

da, tarlalarda işçi olarak çalışmak birinci sırada yer almaktadır. Tezgahtarlık, köyde aile yanında tarla-bahçe işleriyle ilgilenme, hayvancılık, kahvelerde çaycılık, garsonluk, kasiyerlik ve şoförlük en çok tercih edilen alanlar olmuştur. Bunlara ilaveten hafızların otobüs muavinliği, pazarlamacılık, matbaacılık, park bekçiliği, postacılık, zabıta memuru, sekreterlik, boyacılık, güvenlik görevlisi, dönercilik ve muhasebecilik gibi alanlarda da çalıştıkları görülmektedir. Aralarında başka bir iş imkanı bulamadığı için çobanlık bile yaptığını beyan edenler vardır. Bir kısmı da iş bulamadığı için boşta gezmıştır. Hafızların bir kısmı, imam olarak atanana dek ne işle meşgul olduğunun sorulduğu soruya cevap vermek istememiştir. Cevap vermeyenlerin, yaptıkları işin bilinmesinden çekindikleri hatta bundan utanırları kuvvetle muhtemel gözükmektedir.

Bu bilgilere göre hafızların İmam Hatip Lisesini bitirdikten sonra genelde din hizmetleri alanı dışında başka alanlarda çalıştıkları görülmüştür. Din hizmetlerinde görev alanların oranı çok düşüktür. İmamlık, müezzinlik ve Kuran Kursu öğreticiliği gibi görevlerde kısa süreli görev alanlar olmuştur. Deneklerden sadece bir tanesi, hafızlığını bitirdikten itibaren resmi imam olarak atanana kadar sadece imamlıkla meşgul olduğunu söylemiştir. Diğer tüm hafızlar bu süre içerisinde farklı alanlarda çalışmışlardır. Zaman zaman dini hizmetlerde görev aldığını söyleyenler, çoğunlukla senenin birkaç ayında veya sadece Ramazan ayında din hizmetlerinde bulunduğunu ifade etmiştir. Bu sonuca göre hafızların % 58.3'ü, hafızlığını bitirdikten sonra bir ay gibi kısa süreli de olsa dini hizmet sunacağı imamlık-müezzinlik, Kuran Kursu öğreticiliği veya yazın çocuklara Kur'an öğretme gibi bir alanda hiç çalışmamıştır. Üç denek de bir süre Arapça dil tahsiliyle ilgilendiğini söylemiştir. Çoğunlukla hiçbir iş bulamayanların ve toplumun en alt tabakasında sayılan insanların çalıştıkları iş alanlarında çalışmayı tercih eden hafızların, kendi birikimleri nedeniyle daha kolay ve daha rahat yapabilecekleri din hizmetlerini tercih etmemeleri, hafızlığın ülkemizdeki yaptırılış şeklini her yönüyle yeniden gözden geçirmemizi ve bu sisteme neşter vurarak aksayan yönlerinin düzeltilmesinin ne denli bir zaruret haline geldiğini açıkça gözler önüne sermektedir.

Görülüyor ki büyük oranda resmi imamlık, hafızlar için adeta bir kurtarıcı rol üstlenmiştir. Birçoğu, hafızlara yakıştırılamayacak basit işlerde çalışmak zorunda kalmıştır. İş hayatının çevrelediği yeni yaşam tarzı, birçoğunun hafızlığını tekrar etmesine imkan vermemiş gibi gözükmektedir.

Tablo 8

Daha Önce İmamlık, Müezzinlik, Kur'an Öğreticiliği Gibi Din Hizmetleri Alanında Görev Alıp Almadığı

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Evet	35	41.7
Hayır	49	58.3
Toplam	84	100.0

Resmi imam olarak atanmadan önce hafızların % 41.7'si değişik aralıklarla din hizmetlerinde bulunduğunu beyan ederken, % 58.37'ü kısa süreli de olsa hiçbir şekilde din hizmetlerinde görev almadığını söylemiştir. Dini hizmetler alanında görev alanların % 80'i bir ay ile bir yıl arasında bir süre bu alanda çalışmış, % 20'si de bir yıldan fazla bir süre bu alanda çalışmıştır. Sonuç olarak hafızların yarısından fazlası din hizmetlerinden uzak durmuş, uzak durmayanlar da bu hizmeti kısa periyotlarla yapmış gözükmektedir. Görüldüğü gibi büyük emek ve zahmetler sonucunda hafız olarak yetiştirilen insanlar, din hizmetlerinden, özelde de Kur'an hizmetinden uzaklaşmakta, bunun bir yansıması olarak da Rasulullah (sav)'ın "Ümmetim içerisinde yer alan bazı toplumlar Kur'an okuyacaklar, ancak onlar okun yaydan uzaklaşması gibi İslam'dan uzaklaşacaklar."²²³ sözünü haklı çıkartacak manzaralarla karşılaşmaktadır.

"1981-2004 yılları arasında Kuran Kurslarında hafızlık eğitimini tamamlayarak hafızlık belgesi alanların % 85'inin meslek dışında kalmış olduğu", dini hizmetlerde görev almak istemediği ve "bunların neredeyse tamamının hafızlıklarını kaybettikleri"²²⁴ bilgisinden hareketle, Kuran Kurslarında 2-3 yıl büyük emekler verilerek yetiştirilen hafızlardan sadece % 15'inin dini hizmetlerde görev aldığı ve hafızlığını az çok koruduğu anlaşılmaktadır. Bu veriler ışığında; hiçbir meslekte hafızlıktaki kadar emek zayıftının var olduğunu tahmin etmemekteyiz. Verilen emeğin hizmete dönüşümünde % 85'lik bir kaybın olması, ülkemizdeki hafızlığın yaptırılış aşamasında ve hafızlık sonrası istihdam konusunda ciddi sorunların olduğunu net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bizce bu problemin çözümü, hafızlık sisteminde acilen bir standardizasyona gitmekten geçmektedir.²²⁵

²²³ Ahmed b. Hanbel, I, 256; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 145; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, XI, 292.

²²⁴ Cebeci-Ünsal, "Hafızlık Eğitimi...", s. 49.

²²⁵ Benzer teklifler için bkz. Buyrukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 171, 173; Koç, *Kur'an Kurslarında Eğitim*, s. 207.

Ankete katılanların sadece biri Yasin suresini unuttuğunu söylemiştir. Bazı hafızların Yasin suresini derste ezbere okumakta zorlanması, Yasin'i büyük oranda unutanların çok olduğu intibamı edinmemize neden olmuştur. İki kişi de bu soruya cevap vermemiştir. Soruyu cevapsız bırakanların kararsız oluşları, bunların da Yasin suresini unutmuş olmaları ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Geri kalan % 96.4'lük kesim Yasin suresini unutmadığını söylemiştir.²²⁶

Yaklaşık % 10'u ilköğretim seviyesinde diplomaya sahip hafızlık öğreticisinin (hocanın) oranı, % 14.3 düzeyindedir. Öğreticilerin % 52.4 gibi büyük bir çoğunluğu lise mezunudur. Bunlardan biri normal lise olmak üzere diğerleri İmam Hatip Lisesi mezunudur. İki yıllık Ön Lisans diplomasına sahip olanların oranı % 7.1'dir. Bunların yarısı İlahiyat Meslek Yüksek Okulu, diğer yarısı da iki yıllık Açık Öğretim mezunudur. Öğreticiler arasında dört yıllık lisans diplomasına sahip olanların oranı yaklaşık % 15.5 civarındadır. Bunların % 4.8'i Açık Öğretim Fakültesi mezunu iken, İlahiyat Fakültesi mezunu olanların oranı, sadece % 10.7 civarındadır. Hafızlık öğreticisinin eğitim düzeyiyle ilgili olarak cevap vermeyenler de % 10.7 civarındadır.²²⁷ Genel olarak Kuran Kurslarında hizmet veren öğretmenlerle ilgili daha ileri yaşları kapsayan bir araştırmada ise, İlahiyat Fakültesi düzeyinde diplomaya sahip olanların oranı % 14.1 çıkmıştır.²²⁸

Hafızlık öğretmenleriyle ilgili olarak araştırmamızda ortaya çıkan sonuçlardan biri şudur: Sadece İlahiyat Fakültesi mezunu öğretmenlerin pedagojik formasyon almış olduğu düşünüldüğünde, yaklaşık on hafızdan sadece biri pedagojik formasyona sahip bir öğreticiden mezun olmuştur. Geri kalan büyük çoğunluk ise pedagojik formasyona sahip olmayan öğretmenlerde hafızlık yapmıştır. Buna göre % 89.3 oranında eğitim formasyonu almamış insanlara teslim edilen bu körpe dimağlar, azımsanamayacak oranda, hafızlık sürecinde karşılaştıkları ve zaman zaman travmatik hadiselerin yaşanmasına neden olan olayların etkisiyle, hafızlığı bitirip Kuran Kursu'ndan ayrıldıktan sonra, anketimizde yer alan itiraflardan da anlaşıldığı gibi Kur'an'dan ve dinle alakalı her şeyden adeta kaçarcasına uzaklaşmışlardır.

1990'da Türkiye genelinde Kuran Kursu öğretmenlerinin öğrenim durumlarının tespitiyle ilgili yapılan araştırmaya göre öğretmenlerin sadece % 11'i iki yıllık veya dört yıllık yüksek okul mezunu iken²²⁹; anketimizde bu oran, % 22.6 çıkmıştır. Anketimize katılanların 1990'dan sonraki bir tarihte hafız-

²²⁶ Bkz. Tablo 24.

²²⁷ Bkz. Tablo 25.

²²⁸ Koç, *Kur'an Kurslarında Eğitim*, s. 120.

²²⁹ Bayraktar, *Kur'an Kursları Üzerine*, s. 127.

lıklarını yaptığı göz önünde bulundurulduğunda, Kuran Kurslarındaki öğrencilerin özellikle de hafızlık yaptıran öğrencilerin üniversite mezunu olu-şunda gittikçe artan oranda büyük bir ilerleme kaydedildiği gözlenmiştir. Diğer taraftan ankete katılanların % 10.7'sinin öğrencisinin eğitim seviyesini bilmediğini belirtmesi²³⁰ bize, büyük ihtimalle öğrencilerinin ilköğretim seviyesinde bir diplomaya sahip olduğunu düşündürmektedir. Çünkü lise veya daha üst seviyede eğitim almış bir öğrenciden hafızlık yapan talebele- rin, öğrencilerinin eğitim seviyesini bilmeleri kuvvetle muhtemeldir. Hafız-lık yaptığı bu yıllarda henüz ilkokul diplomasına sahip olan ve ortalama iki- üç yılının her gününü birlikte geçirdiği öğrencisinin lise veya daha üst bir diplomaya sahip olup olmadığını bir öğrencinin bilmiyor olması, zayıf bir ihtimal olarak gözükmemektedir.

Tüm bu bilgilere göre hafızlık yaptıran Kuran Kurslarının, pedagojik formasyona sahip öğretici yönüyle büyük bir eksiklik yaşadığı anlaşılmaktadı- r.²³¹ Nitekim bilimsel çalışmalarda, Kuran Kurslarındaki eğitim-öğretimin başarısızlığı ve verimin düşük olmasının en büyük nedeninin pedagojik formasyon eksikliği olduğu ortaya konmuştur.²³² Ayrıca Kuran Kurslarında en yüksek ders ücreti, hafızlık yaptıran öğrencilere verilmelidir.²³³ Bu bağ- lamda “Külfet nimete ve nimet külfete göredir.”²³⁴ ilkesinden hareketle hafızların çektiği sıkıntıların ve elde ettikleri makamın karşılığı maddi olarak az da olsa verilmelidir. Hafızlık yaptıran öğrencilerin maaşlarında esas alınan ek göstergelerin ve ek ders ücretlerinin yüksek tutulması sayesinde, hafız olan İlahiyat Fakültesi ve İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği mezunu birçok kimse, Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde öğretmen olmak yerine Diyanet İşleri Başkanlığında hafızlık öğreticisi olmayı tercih edecektir. Bu sayede ayrıca öğretici alanındaki standartlara daha kısa sürede ulaşma imkanı elde edilmiş olacaktır.

Ankete katılanlar arasında genelde her cüzün son sayfasından başlanarak hafızlığın yapıldığı görülmüştür. Bu metodu uygulayarak hafız olanların

²³⁰ Bkz. Tablo 25.

²³¹ Pedagojik formasyonla ilgili teklifler için bkz. Buyrukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 135, 140, 146, 149-152, 154; Ay, *Kur'an Kursları*, s. 76-77; Koç, *Kur'an Kurslarında Eğitim*, s. 145.

²³² Buyrukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 150. Ayrıca bkz. Bayraktar, *Kur'an Kursları Üzerine*, s. 67-68.

²³³ Hafızların üstlendikleri büyük sorumluluktan ve Kur'an'ın onlara bahsettiği şereften olsa gerek ki, kaynaklarda hafızların her yıl beytül-malden yani devlet bütçesinden belli bir miktarda para alma haklarının olduğundan söz edilmektedir: حافظ القرآن له في بيت مال المسلمين في كل سنة مائتا دينار أي يستحق فيه (Münâvî, *Feyzu'l-Kadir*, III, 367). Bu nedenle hafızlık öğrencilerinin ücretleri bizce diğer öğrencilerden daha fazla olmalıdır.

²³⁴ Berki, Ali Himmet, *Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1959, madde no: 88, s. 15.

oranı % 76.2'dir. Her cüzün birinci sayfasından başlayarak ezber yapanların oranı % 9.5'dir. Sayfaya en alt satırdan başlayıp yukarı doğru ezberleme metodunu²³⁵ kullananların oranı % 14.3'tür.²³⁶ Geri kalan % 85.7'lik kesim, sayfayı en üst satırdan başlayarak ezberleme metodunu kullanmıştır. Bir cüzün tamamını ezberleyip bir sonraki cüze geçme şeklindeki soruya hiçbir denek cevap vermediğinden bazı ülkelerde uygulanan "cüz-cüz ezber" yapma şeklindeki bu metodun ülkemizde pek kullanılmadığı anlaşılmaktadır.²³⁷

Tablo 9

Öğrenciye Göre Hafızlık Öğreticisinin (Hocasının) Kendisine Karşı Tutum ve Davranış Şekli

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Sevgi-teşvik-ödüllendirme	33	39.3
Dayak-tehdit-hakaret-aşağılama	35	41.7
Hem dayak-teşvik-ödüllendirme, hem sevgi-tehdit-hakaret-aşağılama	15	17.9
Cevapsız	1	1.2
Toplam	84	100.0

Hafızlık yaparken hafızlık öğreticisinin (hocasının) kendisine karşı izlediği tutum ve davranışın, öğrencilerin % 39.3'ü sevgi-teşvik ve ödüllendirme şeklinde olduğu cevabını vermiştir. Dayak (kısmen falaka)-tehdit-hakaret-aşağılama metodu kullanılarak hafızlık yaptığını söyleyen öğrenci oranı % 41.7'dir. Bu iki metodun aynı anda yani; bazen sevginin-teşviğin ve ödüllendirmenin, bazen de dayak-tehdit-hakaret ve aşağılamanın kullanıldığını söyleyen öğrenci oranı ise % 17.9'dur. Bu tabloyu şu şekilde de yorumlamamız mümkündür: % 59.6 oranında hafızın, hafızlık esnasında dayağa

²³⁵ Bu metodun hafızlıkta "daha verimli ve kalıcı" olduğu söylenmektedir (Bayraktar, *Kur'an Kursları Üzerine*, s. 133). Ancak "bu metodun çok zor olduğu, kolay bir metod olmadığı", hatta Suyüti'ye atfen "tertibi bozduğu için" haram olduğu da ifade edilmektedir (Temel, Nihat, "Nasıl Hâfiz Olunur Nasıl Hâfiz Ölüdür?", *Hikmete Çağrı Yaratan Rabbinin Adıyla Oku*, İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 60).

²³⁶ Başka bir araştırmada, sayfayı alttan yukarı doğru ezberleme oranının % 35 olduğu gözlenmiştir. Bu metodun daha ziyade Karadeniz bölgesinde tercih edildiği, ancak son zamanlarda o bölgede de yukarıdan aşağı doğru ezberleme metodunun yaygınlaşmaya başladığı söylenmektedir (Koç, *Kur'an Kurslarında Eğitim*, s. 168).

²³⁷ Bkz. Tablo 26.

maruz kaldığı, tehdit, hakaret ve aşağılanma eylemleriyle karşılaştığı anlaşılmaktadır. “Kişiye belirli alışkanlıklar kazandırmak, insanı kendisi ve çevresiyle uyum içinde yaşamaya hazırlamak”²³⁸ şeklinde tarif edilen disiplinin, bu tür uygulamalarla amacından saptırılarak haddinden fazla aşırıya kaçıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan bir araştırmaya göre Kuran Kurslarında bazı bölgelerde, yanlış davranışı dayakla cezalandırmanın genel ortalaması % 2.6 seviyesinde iken,²³⁹ hafızlıkta bu oranın aşırı derece yükseldiği tespit edilmiştir.

“Gerek sert ve kaba davranma, gerekse kırıcı bir şekilde ikaz etme ve özellikle de bedeni cezalardan dayağa baş vurma öğrenciyi olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum öğrencilerin kurstan soğumasına ve hatada ısrara sebep olabilmektedir. Çağdaş eğitime ters düşen dayak cezasının özellikle Kur’an öğretimi ile bağdaşmadığı bilinmelidir. Kur’an fiziki etkilere karşıdır ve dayakla eğitim, Kur’an’ın ortaya koyduğu anlayışta yoktur. Aksine çocuklara sevgi ve şefkatle yaklaşmak esastır. Dayakla eğitim ve öğretimin çağdaş eğitim anlayışına ters düştüğü gibi, Kur’an ve hadise dayalı kaynaklardan da muteber olmadığı anlaşılmaktadır. Çocuklara Kur’an ve ibadet konuları zorlayarak değil, sevdirerek, ısındırarak öğretilmeli ve kolaylaştırma yolu benimsenmelidir. Mesela kışın ılık su ile abdest almasını temin etmek, çocuğu ibadete teşvik edebilir.”²⁴⁰ Hafızlık eğitiminde öğrenciyeye dayak atarak öğretmek yerine, ona sevgiyle yaklaşmak, “değer vermek ve onun kişiliğine saygı duymak”²⁴¹ ilkesi benimsenmelidir.

Hafızlığını sevgi metoduyla yapan bir kişinin, “Kur’an okurken her harfine karşılık Allah Teala’nın kendisine bir sevap yazdığını” vurgulaması, sevgi metodunun sonraki yıllarda hafızlığı korumada gösterdiği etkiyi ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca bu öğrencinin şu anki hafızlığının çok iyi seviyede olduğu, kurs süresince de her gün bir cüz tekrar yaptığı gözlemlenmiştir.

Burada birkaç hafızın itirafına yer vermek istiyoruz. Bu itiraflar ve itiraf sahiplerinin hafızlık, dini yaşam ve Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışma konusundaki düşünceleri, hafızlığın yaptırılma aşamasında hafızlara gösterilen insan dışı muamelelerin hafızları daha sonraki dönemlerde nerelele sürüklediğini göstermesi bakımından ibret vericidir. Ankette yer alan

²³⁸ Buyrukçu, *Kur’an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 165.

²³⁹ Koç, *Kur’an Kurslarında Eğitim*, s. 84.

²⁴⁰ Bayraktar, *Kur’an Kursları Üzerine*, s. 130-131; ayrıca bkz. Bayraklı, Bayraktar, *İslâm’da Eğitim Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1989, s. 184- 189; Çamdibi, Mahmut, *Kuran Kurslarında Verimliliğin Sağlanması ve Araştırılması*, s. 141; Buyrukçu, *Kur’an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 164.

²⁴¹ Saka, “Kur’an-ı Kerim...”, s. 110.

itiraflardan biri şu şekildeydi: “Hafızlığı bitirip Kuran Kursundan ayrılınca, kendimi hapishaneden çıkmış gibi hissettim. Bu nedenle uzun süre bırakın hafızlığa, Müslümanlığa yakışmayacak haller üzere bulundum.” Başka bir hafızın itirafından: “Bir ders vermedim diye 300 tane elime, 150 tane de ayağıma sopa yedim. Bu davranışın İslam’la, dinle, imanla ne alakası olabilir? Hafızlık öğreticilerinin bazılarında vicdan kalmamış. Ona hakkımı helal etmiyorum.” Bu tür itiraflarda bulunan hafızların şu anki hafızlıklarının çok zayıf olduğu ve büyük oranda hafızlıklarını unuttukları gözlenmiştir. Ayrıca bunların programımıza katılımı da maalesef söz konusu olmamıştır. Hafızlıklarını tekrar sağlamlaştırmayı düşünmeyen bu kimseler, imamlığa başka bir fırsat bulamadıkları için girdiklerini söylemekten ve Diyanet teşkilatından bir an önce başka bir kuruma geçmek istediklerini deklare etmekten de çekinmemişlerdir.

Hafızlık esnasında yaşanan ve öğreticinin davranış şekline kaynaklanan bu tür problemlerin yanı sıra, ders müfredatının ve uygulanış şeklinin yapısından kaynaklanan problemler de vardır. Ders müfredatında öğrencileri rahatlatacak beden eğitimi, oyun, bilgisayar, sosyal aktivite v.b. dersler maalesef ya çok az ya da hiç yer almamaktadır. Belli bir program dahilinde tv, radyo, telefon, internet ve kamera gibi teknolojik imkanlardan faydalanmanın yolları açılabilir.²⁴² Bu bağlamda öne çıkan önemli hususlardan biri de, hafızlık yapan öğrencilere belli aralıklarla dinlenme fırsatının sağlanmasıdır. Buna, zaman zaman verilecek izinler de dahildir. Kuran Kurslarında yapılan araştırmalarda öğrencilerin, dinlenme saatlerinin çok az oluşu, spor etkinlikleri ve sosyal aktivitelerin azlığı, tv, radyo, telefon, internet ve kamera gibi teknolojik imkanlardan yararlanmanın büyük oranda yasaklanması, seçmeli derslerin ve rehberlik servisinin bulunmaması, izinlerin neredeyse yok denecek kadar az oluşu, yersiz yasaklar v.b konularda aşırı derecede rahatsızlık hissettikleri anlaşılmaktadır.²⁴³ Araştırmalara göre hafızlığa başlayan öğrencilerin yarıya yakınının kurslarda karşılaştığı sorunlar nedeniyle hafızlık eğitimini tamamlayamadığı²⁴⁴ ve kursu terk ettiği göz önüne alındığında, hafızlara yönelik uygulanan programların yeniden gözden

²⁴² Kur’an öğretiminde bu tür teknolojik imkanların kullanımıyla ilgili örnekler için bkz. Yılmaz, Nazif, “İmam Hatip Liselerinde Kur’an-ı Kerim Öğretimi İçin Öneriler”, *İmam Hatip Liselerinde Meslek Dersleri Öğretimi Nasıl Olmalı?*, Dem Yayınları, İstanbul, 2006, s. 22 vd.; Buyrukçu, *Kur’an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 140.

²⁴³ Cebeci-Ünsal, “Hafızlık Eğitimi...”, s. 39-41; ayrıca bkz. Ayhan, Halis, *Türkiye’de Din Eğitimi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1999, s. 503-504; Bayraktar, *Kur’an Kursları Üzerine*, s. 129-131, 133, 135-137; Buyrukçu, *Kur’an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 133.

²⁴⁴ Cebeci-Ünsal, “Hafızlık Eğitimi...”, s. 48.

geçirilmesinin zarureti bir kez daha ön plana çıkmaktadır.²⁴⁵

Deneklerin % 48.8'i hafızlığı bitirdiğinde hafız oluşuyla ilgili olarak çok mutlu olduğunu söylemiştir. Bu durum, hafızlığı bitirdiklerinde hafızların yarıya yakınının hafız olmalarından dolayı sevindiğini ve mutlu olduğunu göstermektedir. Ancak hafızlığı bitirdiğinde hafızların % 36.9'unun hafız oluşuyla ilgili hissettiği duygu; "Kuran Kursu ortamından kurtulduğum için çok sevindim." şeklindedir. Hafız olduğu için büyük pişmanlık duyduğunu söyleyenlerin oranı ise % 2.4'tür. % 11.9 oranında farklı cevap verenlerin bir kısmı da, hafız olmanın iç dünyalarında buruk bir sevinç oluşturmasına rağmen genel anlamda Kuran Kursu ortamından kurtulmalarının kendilerini mutlu ettiğini, yapmış oldukları hafızlığı, bilinçsizce yaptırılması nedeniyle anlamsız bir uğraş gibi algıladıklarını söylemiştir. Dolayısıyla böyle cevap verenlerin de hafız oluşlarından memnun olmadıkları anlaşılmaktadır. Bütün bu veriler ışığında şunu söyleyebiliriz ki; hafızların hemen hemen yarıdan fazlası, hafızlıklarını bitirdiklerinde hafız oldukları için kendilerini pek de mutlu hissetmemişlerdir.²⁴⁶

B. İmam Olduktan Sonraki Durumla İlgili Bulgular

Bu bölümde, hafızların imam olduktan sonraki hafızlıkla ilgili düşünceleri çerçevesinde hafızlık müessesesiyle ilgili değerlendirmeler yapılacaktır.

İmamlık mesleğini seçmede hafız oluşun çok etkili olduğu anlaşılmaktadır. % 82.1'lik bir kesim hafızlığın bu konuda çok etkili olduğunu, % 13.1'lik bir kesim ise kısmen etkili olduğunu söylemiştir. % 4.8 civarında kişi ise, başka bir imkan bulamadığı ve de sadece resmi devlet memuru olabilmek için kerhen imamlık mesleğini seçmek zorunda kaldığını söylemiştir.²⁴⁷

²⁴⁵ Ders programlarıyla ilgili teklifler için bkz. Ay, *Kur'an Kursları*, s. 77-78; Buyrukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 160-162.

²⁴⁶ Bkz. Tablo 27.

²⁴⁷ Bkz. Tablo 33.

Tablo 10

Şu An Hafız Oluşuyla İlgili Düşüncesi

Seçenekler	Sayı	Yüzde
İyi ki hafız olmuşum	78	92.9
Keşke hafız olmasaydım	3	3.6
Hafız olup olmamam bence fazla bir şey ifade etmiyor	2	2.4
Cevapsız	1	1.2
Toplam	84	100.0

İmamlık görevine atandıktan sonra hafızların, hafızlık müessesesiyle ilgili düşüncelerinde olumlu yönde belirgin bir değişimin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. % 92.9 oranında kişi, şu an itibariyle hafız olduğu için mutlu olduğunu “iyi ki hafız olmuşum” ifadesiyle dile getirmektedir. Hafız olduğu için bundan pişmanlık duyan ve hafız oluşundan dolayı kendini mutsuz hisseden imamların oranı % 3.6’dır. Hafız olup olmayışının kendisi için aslında bir anlam ifade etmediğini söyleyenlerin oranı ise % 2.4 civarındadır. Cevapsızlar da % 1.2’dir.

Genel anlamda imamların hafız oldukları için bu durumu kendileri için bir ayrıcalık olarak algıladıkları ve hafız oluşlarından dolayı kendilerini bahtiyar hissettikleri anlaşılmaktadır. Hafızlığı bitirdiklerinde, hafız oluşlarıyla ilgili o anki duygularını tespit için sordüğümüz soru çerçevesinde hafız oldukları için mutlu olduğunu hissedenlerin oranı % 48.8 iken²⁴⁸, yıllar sonra özellikle de resmi imam olarak atandıktan sonra bu kişilerin hafızlıkla ilgili duygularında büyük bir değişim yaşadıkları gözlenmiştir. Aynı soruya % 36.9 oranında kişinin, Kuran Kursu ortamından kurtulduğu için sevinç duyduğunu söylemesinin üzerinden yılların geçmiş olması ve imam olarak atanmış olmak ilave edilince; eskiden hafız olduğu için pek de sevinemeyen bu insanların hafız oluşlarının bilincine yeni yeni vardıkları ve hafızlığın değerini daha iyi anladıkları görülmektedir. Hafız olduğu için hala pişmanlık duyan ve hafız oluşunun anlamsız olduğunu söyleyenlerin toplam oranı % 6 civarındadır ki, bu da bizce önemli bir rakamdır. Bu insanların böyle düşüncelerine sebep olan nedenleri araştırıp ortaya çıkartmak da ayrı bir araştırma konusudur.

Deneklere sordüğümüz “Şu an itibariyle tekrar hafız olmak ister miydiniz?” şeklindeki bir soruya, “evet” diye cevap verenlerin oranının % 89.3 olması doğrusu biraz şaşırtıcı bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ama

²⁴⁸ Bkz. Tablo 27.

yine de % 9.5 oranında bir grubun, yeniden hafız olma imkanına sahip olsa bile “hafız olmak istemediğini” beyan etmesi de anlamlı gözükmektedir. Bu manzara bize, hafızların şu an itibariyle hafızlığa daha olumlu baktıklarını göstermektedir. Hafız olduklarında en az yarısının, hafız oldukları için memnun olmadıkları düşünüldüğünde; imam olarak atandıktan sonra hafızlığa bakışlarında çok büyük bir değişim geçirdikleri anlaşılmaktadır.²⁴⁹

Hafızların, çocuklarını hafız yapma konusunda çok istekli oldukları anlaşılmaktadır. Bunların % 45.2’si her halükarda çocuğunun hafız olması taraftarıdır. % 46.4’ü ise, kendi yaşadığı olumsuzlukları yaşamaması kaydıyla çocuğunu hafız yapabileceğini beyan etmiştir. Sadece % 6’lık bir kesim, hiçbir şekilde çocuğunun hafız olmasını istememektedir. % 2.4’ü soruyu cevaplamamıştır.²⁵⁰ Bu oranının, hafız olduğu için hala pişmanlık duyduğunu söyleyenlerin oranıyla aynı olması²⁵¹, bu kişilerin çocuklarını da hafız yapmamakta kararlı olmaya itmiş gözükmektedir. Hafızların, hafız olduktan sonra, aradan geçen zaman içerisinde hafızlığa daha olumlu yaklaşmaya baktıkları bu sonuçlarla da teyit edilmiş olmaktadır.

Tablo 11

Hafızlığının Şu Anki Sağlık Derecesi

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Çok zayıf	18	21.4
Zayıf	25	29.8
Orta	22	26.2
İyi	19	22.6
Çok iyi	-	-
Toplam	84	100.0

Hafızlara yönelttiğimiz ve şu anki hafızlıklarının sağlık derecesini ölçmelerini istediğimiz soruya; hafızların % 21.4’ü hafızlığını ya tamamen unuttuğu ya da neredeyse tamamen unutma seviyesine geldiği şekilde cevap vermiştir. % 29.8’i hafızlığının sağlık seviyesinin zayıf olduğunu, % 26.2’si orta seviyede olduğunu, % 22.6’sı ise iyi seviyede olduğunu söylemiştir. Hafızlardan hiçbiri, hafızlığının çok iyi seviyede olduğunu söylememiştir. Bu tabloya göre hafızların yarıdan fazlasının hafızlığı, sağ-

²⁴⁹ Bkz. Tablo 28.

²⁵⁰ Bkz. Tablo 29.

²⁵¹ Bkz. Tablo 10.

lamlık açısından hiç de iyi bir durumda değildir. Bunlar her an hafızlıklarını tamamen unutma tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Hafızlığı yaptığı günden günümüze dek arada geçen süre içerisinde hafızlık adına kaybedilen emeğin ne denli fazla olduğu, hafızlığı bitirdiği dönemdeki hafızlık seviyesiyle²⁵² karşılaştırıldığında daha net bir şekilde görülmüş olacaktır.

Bu çerçevede Rasulullah (sav)'ın, ezberlenen ayetlerin unutulmaması için yapmış olduğu özel tavsiyelerin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Hadis kitaplarında, Kur'ân okuma konusu, özellikle de ezberlenen ayetlerin unutulmaması konusu çok önem verilen bir husus olarak ele alınmıştır. Hatta hadis literatürü içerisinde konunun önemi bazen, "Kurân okuma ile anlaşma yapmak"²⁵³ gibi çarpıcı bab başlıklarıyla vurgulana gelmiştir. Buna göre, hadis-i şerifteki "Kur'ân okuma"dan maksadın ezberlenmiş ayetlerin unutulmaması için kıraatini tam ve mükemmel yapmak, manalarını iyice anlamak olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁴ Bu vesileyle, tek başına ya da bir arkadaşla birlikte hatimle teravih kıldırarak edindiğimiz tecrübelerden hareketle şunu çok net bir şekilde söyleyebiliriz: Hafızlığı sağlam bir şekilde koruyup unutmamayı sağlayan en etkili metot, Ramazan ayında hatimle teravih kıldırmasıdır. Bu nedenle müftüler hafızları hatimle teravih kıldırma teşvik etmelidirler.

Hafızlığını sağlamlaştırmak isteyenlerin oranı 90.5'dir. Bazı denekler, hafızlığı yeniden sağlamlaştırmanın kendileri için manevi bir sorumluluk olduğunu ifade etmiş ve hafızlıklarını unuttukları veya zayıflattıkları için vicdanen büyük rahatsızlık duyduklarını söylemişlerdir. Hafızlığını artık tekrar etmek istemeyen ve hafızlığını sağlamlaştırma ihtiyacı duymayanların oranı ise % 7.1 civarındadır. Bu kesim kanaatimizce ya hafızlığını tamamen unuttuğu için yeniden hafızlığını kuvvetlendirebileceğine inanmamakta, ya da hafızlık esnasında yaşadığı olumsuzluklardan dolayı hafızlıktan tamamen soğumuş olduğu için bu cevabı vermiş olabilir. Bu soruya cevap vermeyen % 2.4'lük kesimin de iç dünyalarında geçirdikleri tereddüdün, hafızlığı sağlamlaştırma konusunda kararsız oldukları ve bunun da aslında hafızlığı sağlamlaştırmaya pek de niyetli olmadıkları anlamına gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Tamamen olumsuz cevap verenlerle soruyu cevapsız bırakanları aynı kategoride değerlendirdiğimizde % 9.6'lık bir grubun, artık hafızlıktan ümidini kestiğini, hafızlıklarını yeniden sağlamlaştırmak için hiçbir çaba sarf etmeye gerek duymadıklarını söyleyebiliriz. Bunların gözünde hafızlık, hayatlarının bir evresinde hasbel kader yapılmış ve orada bırakılmış

²⁵² Tablo 5.

²⁵³ Dârimî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 4; Beyhâkî, *Sünen*, II, 395.

²⁵⁴ Azîmâbâdî, *'Avnu'l-Ma'bûd*, IV, 228.

bir olgu olmanın ötesine geçmeyecek gibi gözükmektedir.²⁵⁵

Hafız deneklere; hafızlığın yaptırılış şekli, hafızlığı korumada takip edilebilecek metotlar ve genel tavsiyelerinin ne olduğu şeklinde açık uçlu bir soru sorduk ve şu cevapları aldık:

Hafızlığa başlamadan önce çocuğa hafızlık sevgisi ve Kur'an bilinci aşılanmalı, hafızlığa yönelik arzu ve istek oluşturulmalı; hafızlığa olabildiğince küçük yaşta başlanmalı; hafızlık yaparken dayak, şiddet ve hakaret gibi yöntemler asla kullanılmamalı; hafızlık sonrasında yaşanan birçok olumsuzluğun yaşanmaması için hafızlar, hayattan soyutlanmadan günümüz şartlarına uyum sağlayacak şekilde yetiştirilmeli; hafızlık öğreticilerinin kalitesi artırılmalı; hafızlık yapılan binaların fiziki şartları düzeltilmeli ve öğrencilere sosyal aktivite imkanları sağlanmalı; hafızlığı korumak için her gün bir ile yirmi sayfa arası bir ezber tekrarı mutlaka yapılmalı; hafızlığını unutanlar için değişik kurs imkanları sağlanmalı, hafızlığın bunlara tekrar sevdirmesinin çareleri aranmalı; hafızlığını unutmamak için hangi işi yapıyor olursa olsun hafız, bulunduğu yerde Kur'an okutma ve öğrenci yetiştirme faaliyeti içinde bulunmalı; hafızları takip sistemi kurulmalı ve her Kuran Kursu mezun ettiği öğrenciyi takip etmekten sorumlu olmalı, bu çerçevede her kursun yılın belirli döneminde mezunlarını bir araya getirecek "pilav günü" düzenlenmesi sağlanmalı; Diyanet İşleri Başkanlığı, resmi görev yapan hafızlara yönelik "mecburi hafızlık kursu" düzenlemeli; ezbere mukabele okuma ve hatimle teravih kıldırma özendirilmeli; müftüler, hafızları hafızlığı tekrar etmeye mecbur etmeli; hafızların büyük oranda hafızlıklarını unutmalarına neden olan ücra ve mahrumiyet bölgelerinde görevlendirilmeleri yerine merkezi yerlerde istihdam edilmesi sağlanmalı ve bunun karşılığında kendilerinden hafızlıklarını icra etmeleri istenmeli; Diyanet İşleri Başkanlığı hafızlara lise ve üniversite eğitimi esnasında karşılıksız burs ve ücretsiz yurt gibi imkanlar sağlamalı, hafızlara, imamlık, müezzinlik ve Kur'an kurslarında yardımcı eğitici gibi din hizmetlerinde istihdam edilmelerini sağlayan görevler verilmeli ve son olarak da hafızların ve hafızlık müessesesinin sorunlarını ortaya koyup çözüm önerileri getirebilecek bu tür çalışmalar daha sık yapılmalı.

Türkiye'de bazı bölgelerde Kuran Kursu öğreticilerinin % 45.7'sinin hafız olduğu²⁵⁶ dikkate alındığında, hafızların dini hizmetler içerisinde en çok Kuran Kursu öğreticiliğini tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle hafızların Kuran Kurslarında sözleşmeli ya da resmi statüde yardımcı eleman olarak görevlendirilmesi konusu, hafızların istihdam sorununu büyük ölçüde

²⁵⁵ Bkz. Tablo 31.

²⁵⁶ Koç, *Kur'an Kurslarında Eğitim*, s. 122.

azaltacak bir çözüm olarak gözükmektedir. Bu konuda, bazı resmi kurumlarda eleman açığını kapatmak için uygulanan asgari ücrete tabi sözleşmeli personel istihdamı benzeri bir yapıya da düşünülebilir.

İmam olarak Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde her halükarda çalışmaya devam etmeyi düşünenlerin oranı % 36.9 civarındadır. Bunlar, fırsat bulurlarsa İlahiyat ön lisans ve lisans programını bitirebilecekleri düşüncesindedirler. Hafızların yarıdan fazlasını oluşturan % 51.2'lik bir bölüm, Diyanet kurumu içerisinde kalarak değişik kademelerde yükselmeyi düşünmektedir. % 4.8'lik bir kesim, bir süre daha Diyanet teşkilatında çalışabileceğini, ancak İlahiyat dışı bir alanda ön lisans veya lisans bitirmek istediğini, bunu bitirdikten sonra da Diyanet teşkilatı dışında bir alanda görev yapmak istediğini söylemiştir. % 6 oranında bir kesim ise, eline geçecek ilk fırsatta Diyanet teşkilatından ayrılmayı düşündüğünü, memur olarak atanabileceği her hangi bir kuruma bir an önce geçmek istediğini söylemiştir. Cevapsızlar % 1.2 düzeyindedir.²⁵⁷

Bu verilere göre toplamda Diyanet teşkilatı içerisinde görev yapmaya devam etmek isteyen hafızların oranı % 88.1'dir. Bu durum, hafızların büyük oranda Diyanet teşkilatı içerisinde kalmayı tercih ettiğini ve beklentilerine bu kurumun büyük oranda cevap verdiğini göstermektedir. % 10.8'lik bir kesim ise, Diyanet teşkilatı dışında başka bir kuruma geçme planları yapmaktadır.

Bir katılımcının ankete düştüğü şu not, zaman zaman bazı kabiliyetlere hak ettiği değerin verilmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir: "Hocam, ben hafızlıkta il birinciliği, bölge birinciliği ve dünya dördüncülüğü kazandım. Ama Diyanet camiasında ve müftülüklerde bunların hiçbir değerinin olmaması beni imamlıktan ve Diyanet teşkilatında çalışmaktan soğutuyor"

Diğer taraftan yapılan araştırmalara göre daha etkin bir din hizmeti verebilmede hafız olmak, hem sağladığı kolaylık hem de toplum nezdinde kazandırdığı itibar nedeniyle Kuran Kursu öğreticileri tarafından büyük çoğunlukla şart olarak görülmektedir.²⁵⁸ Uzun yıllardır hafızlarla uzun yaptığımız çalışmalardan edindiğimiz deneyimlere göre biz de şunu açıkça söyleyebiliriz: Hafız olan imam ve müezzinler, istisnalar hariç İlahiyat Fakültesi mezunları da dahil üzere olmak hafız olmayan hemen hemen tüm imam ve müezzinlerden Kur'ân'ı daha güzel okumaktadırlar. Bu açıdan özellikle mihrab hizmetinde hafızların daha verimli görev yapma ehliyetlerinin olduğunda şüphe yoktur. Bu nedenle hafızlığı özendirmek amacıyla,

²⁵⁷ Bkz. Tablo 34.

²⁵⁸ Buyrukçu, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi*, s. 148-149.

hafızlıktan sonra İmam-Hatip veya İlahiyat Fakültesi'ni bitirenlerin Diyanet İşleri Başkanlığında imam, müezzin veya eğitimlerine paralel bir görev alabileceklerinin resmi garantisi verilmelidir. Bunun için yeni bir yönetmelik hazırlanmalıdır. Ancak bu tür adaylar, göreve atanmadan önce mutlaka hafızlıktan yeni bir sınava tabi tutulmalıdırlar.

C. Uyguladığımız Metodun Sonuçlarıyla İlgili Bulgular

Bu bölümde daha ziyade Hizmet İçi Eğitim Kursunda uyguladığımız metotla ilgili elde ettiğimiz verileri değerlendirmeye tabi tutacağız. Çalışmamız bünyesindeki katılımcıların gelişimlerini, geçirdikleri değişimleri ve başarılarını ölçebilmek amacıyla her bir denekle ilgili tarafımızdan gününbirlik kayıtlar tutulmuştur.²⁵⁹ Ayrıca tuttuğumuz bu kayıtlarla, çalışmanın sonunda deneklere sorduğumuz sorulara verdikleri cevapları karşılaştırarak, yaptığımız çalışmanın sonuçlarının birbiriyle tutarlılığını ölçmeye çalıştık. Verilen cevaplarla bizim kaydettiğimiz sonuçlar arasında fazla bir farklılık gözlenmemiştir.

“Bir sayfayı yeniden ezberlemek için ne kadar zamana ihtiyaç duyuyorsunuz?” şeklindeki sorumuza karşılık; beş dakika içerisinde bir sayfayı yeniden ezberleyebileceği cevabını verenler % 38.1, on beş dakikada yapabileceği cevabını verenler % 41.7, yarım saatte yapabileceği cevabını verenler ise % 14.3 oranındadır. Bir sayfayı bir saatte yapabileceğini söyleyenler % 3.6, iki saatten fazla bir zamanda yapabileceğini söyleyenler ise % 2.4'tür. Bir sayfayı yeniden hatırlamak için bir saatten fazla zamana ihtiyaç duyanların hafızlıklarını tamamen unuttuklarını söylemekte fazla bir beis olmasa gerektir.²⁶⁰ Bu anket sorularını, bir ay süreyle uyguladığımız hafızlığı kuvvetlendirme programı sonunda deneklere sorduğumuz için, hafızların hafızlıklarında gözle görülür bir ilerlemenin sağlandığı anlaşılmaktadır. Bir aylık periyotlar içerisinde uygulamaya çalıştığımız hafızlığı yenileme ve sağlamlaştırma programı çerçevesinde diyebiliriz ki; bu program vesilesiyle birçok hafız, zayıflamış hafızlığını yeniden sağlamlaştırmak için bu zaman diliminde büyük gayretler sarf etmiş, birçoğu da Hizmet İçi Eğitim Kursu sonrasında birlikte yapmakta olduğumuz hafızlığı sağlamlaştırma programına devam edeceği sözünü hem bireysel olarak bize, hem de dönem sonu sınav komisyonu önünde vâd etmiştir.

Tablo 12

---

²⁵⁹ Bkz. Tablo 32.

²⁶⁰ Tablo 30.

Bir Aylık Hizmet İçi Eğitim Kursunda, Gönüllü Olarak Uygulanan Hafızlığı Sağlama Programı Çerçevesinde Kaç Gün Ezber Yaptığı

Gönüllü ezber yapma programına kaç gün katıldığı	Sayı	Yüzde
2-5 gün	9	12.0
6-9 gün	14	18.7
10-19 gün	29	38.7
20-30 gün	23	30.7
Programa hiç katılmayanlar	9	10.7
Toplam	84	100.0

Gönüllülük esasına dayanan ve Hizmet İçi Eğitim Kursu süresince devam eden hafızlığı güçlendirme ve sağlama programı çerçevesinde kursiyerlerin % 12'si iki ile beş gün arası, % 18.7'si altı ile dokuz gün arası, % 38.7'si on ile on dokuz gün arası, % 30.7'si ise yirmi ile otuz gün arası ezber tekrarı yapmıştır. Böylece kursiyerlerin programa katılımı toplamda, % 89.3 olmuştur. Zorunlu olmadığı için % 10.7 oranında kursiyer ise, programa katılmamıştır.

Tablo 13

Bir Aylık Hizmet İçi Eğitim Kursunda, Gönüllü Olarak Uygulanan Hafızlığı Sağlama Programı Çerçevesinde Her Gün Kaç Sayfa Ezber Yaptığı

Seçenekler	Sayı	Yüzde
1 sayfa	11	13.1
2 sayfa	6	7.1
3 sayfa	3	3.6
4 sayfa	2	2.4
5 sayfa	10	11.9
7 sayfa	2	2.4
8 sayfa	1	1.2
10 sayfa	11	13.1
15 sayfa	1	1.2
20 sayfa	25	29.8
30 sayfa	3	3.6
Programa hiç katılmayanlar	9	10.7
Toplam	84	100.0

Bir ay süren Hizmet İçi Eğitim Kursunda hafız kursiyerin % 13.1'i günde 1 sayfa, % 7.1'i 2 sayfa, % 3.6'sı 3 sayfa, % 2.4'ü 4 sayfa, % 11.9'u 5 sayfa, % 2.4'ü 7 sayfa, % 1.2'si 8 sayfa, % 13.1'i 10 sayfa, % 1.2'si 15 sayfa, % 29.8'i 20 sayfa, % 3.6'sı de 30 sayfa ezber tekrarı yapmıştır.

Programa katılmayanların % 10.7 oranında kalması, programın hedefine ulaştığı ve verimli olduğu noktasında yeterli veriyi sağladığı kanaatindeyiz.

Programın başarısını gösteren bir veri olarak; kurs süresince % 29.8 oranında hafızın her gün bir cüz ezber tekrarı yapmış olması, kısa süreli böyle bir çalışma için ciddi bir verimlilik göstergesidir.

Tablo 14

Gönüllü Ezber Yapma Programının, hafızlığı sağlamlaştırmada katkısının olup olmadığı

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Tamamen bu programın teşvikiyle hafızlığımı tekrar etmeye başladım	34	40.5
Kısmen katkısı oldu	37	44.0
Zaten daha önce ezber yapıyordum	3	3.6
Katkısı olmadı	4	4.8
Can sıkıcı bir programdı, yapılmaması daha iyi olurdu	4	4.8
Cevapsız	2	2.4
Toplam	84	100.0

Hizmet İçi Eğitim Kursu süresince her gün ders bitiminde ve akşam saatlerinde takibi yapılan "gönüllü ezber yapma" programı sonunda hafızların % 40.5'i, tamamen bu programın teşvikiyle hafızlığını tekrar etmeye ve sağlamlaştırmaya başladığını söylemiştir. Ezber yapmaya başlamada programın kısmen katkısının olduğunu söyleyenlerin oranı, % 44'tür. Daha önce ezber yapmaya devam ettiğini söyleyenler % 3.6 civarındadır. Katkısı olmadığını söyleyenler % 4.8, bu programı can sıkıcı bulan ve yapılmasından hoşnut olmayanların oranı da yine % 4.8 civarındadır. Soruyu cevapsız bırakanlar ise % 2.4 düzeyindedir.

Hafızlara, "Ezber tekrarı yapmanızda 'gönüllü ezber yapma programının' katkısı oldu mu?" şeklinde sorduğumuz bu soruya verilen cevaplar, bir yönüyle uygulamış olduğumuz metodun başarılı olup olmadığının göstergesi niteliğindedir. % 40.5 oranında hafızın, uzun yıllar sonra ilk defa hafızlığını

tekrar etmeye bu program sayesinde başlamış olduğunu ifade etmiş olması, anlamlı gözükmektedir. Ayrıca bu sonuç bize, başka Hizmet İçi Eğitim Merkezlerinde yapılacak benzer programların, benzer sonuçlar vereceğini düşündürmektedir. Programın hafızlığı yenilemede kısmen katkısının olduğunu söyleyenleri de, programın başarı hanesine yazmakta bir sakınca olmasa gerekir. Böylece programın % 84.5'lik çoğunluk üzerinde az ya da çok olumlu etkisinin olması, metodun bir başarısı olarak değerlendirilmelidir. Katkısı olmadığını söyleyenlerle programı sıkıcı bulanların toplamı % 9.6 civarındadır. % 2.4 civarında cevapsız vardır. Başka bir ifadeyle % 9.6'lık bir kesime bu program ulaşamamıştır, denebilir. Bu sonuçları değerlendirirken şu hususun da dikkate alınmasında fayda vardır: Program, iki ayrı dönemde, farklı altı sınıfta uygulanmıştır. Kurs boyunca biz bu sınıfların sadece ikisinin Kur'an derslerine resmi olarak girdik. Derslerine girdiğimiz sınıflardaki başarı, genel başarı ortalamasından daha yüksek olmuştur. Bu programı uygularken, tüm sınıfların Kur'an dersine resmi olarak girmemiz mümkün olsaydı, başarı ortalamasının çok daha yüksek olacağı anlaşılmaktadır. Programı uygulamaya başladığımızda, programın gönüllülük esasına dayandığını ve dönem sonundaki mezuniyet notuna bir etkisinin olmayacağını da deneklere söylediğimizi ayrıca belirtmekte yarar görmekteyiz. Fakat bazı deneklerin hafızlıklarını tekrar ederken, bu çabalarının dönem sonu başarı notuna olumlu yönde etki edeceği beklentisi içerisine girdiğini ve birçok dersten daha çok hafızlığa çalıştığını, bir gözlem notu olarak buraya almakta fayda vardır.

Tablo 15

Hizmet İçi Eğitim Merkezinde, Sadece Hafızlığı Yenilemek İçin Kurs Düzenlenmesini İsteyip İstemediği

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Evet	65	77.4
Hayır	17	20.2
Cevapsız	2	2.4
Toplam	84	100.0

Hafızların % 77.4'ü, Hizmet İçi Eğitim Merkezlerinde ileriki dönemlerde hafızlığı tekrar etmelerini sağlayacak bir programa gönüllü olarak katılacaklarını ve bunun hafızlığı sağlamlaştırmak için kendileri adına büyük bir fırsat olacağını söylemiştir. Ankete katılanların bir kısmı, sadece hafızlığın tekrarının yapılacağı kursların bir an önce açılmasının gerektiğini, yaptıkları

önerilerin ilk sırasına koymuşlardır. % 20.2 civarında hafız ise böyle bir programa ihtiyaç hissetmediklerini söylemiştir. % i2.4 civarında cevapsız vardır.

VII. TABLOLAR

Tablo 16

Hafızlığı Kimin Etkisiyle Yaptığı

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Kendi isteğim	37	44.0
Annem-babam ya da bir akrabam	40	47.6
Öğretmenim ya da bir arkadaşım	7	8.3
Toplam	84	100.0

Tablo 17

Hafızlığı Nerede Yaptığı

Seçenekler	Sayı	Yüzde
İl merkezi	40	47.6
İlçe merkezi	24	28.6
Köy	16	19.0
Diğer	4	4.8
Toplam	84	100.0

Tablo 18

Hafızlığı Kaç Yılda Tamamladığı

Seçenekler	Sayı	Yüzde
1 yılda	24	28.6
2 yılda	34	40.5
3 yılda	25	29.8
4 yılda	1	1.2
Toplam	84	100.0

Tablo 19

Hafızlık Diploma Derecesi

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Orta	20	23.8
İyi	37	44.0
Pekiyi	27	32.1
Toplam	84	100.0

Tablo 20

İlkokul Bitirme Derecesi

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Orta	3	3.6
İyi	24	28.6
Pekiyi	52	61.9
Cevapsız	5	6.0
Toplam	84	100.0

Tablo 21

Orta Okul Başarı Derecesi

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Orta	20	23.8
İyi	33	39.3
Pekiyi	28	33.3
Cevapsız	3	3.6
Toplam	84	100.0

Tablo 22**Lise Diploma Derecesi**

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Orta	13	15.5
İyi	46	54.8
Pekiyi	25	29.8
Toplam	84	100.0

Tablo 23**Kaç Yıl Boyunca Hafızlığı Tekrar Etmediği (Ayrıntılı Tablo)**

Seçenekler	Sayı	Yüzde
1 yıl	5	6.0
2 yıl	1	1.2
3 yıl	5	6.0
4 yıl	2	2.4
5 yıl	10	11.9
6 yıl	5	6.0
7 yıl	5	6.0
8 yıl	3	3.6
9 yıl	6	7.1
10 yıl	7	8.3
11 yıl	4	4.8
12 yıl	4	4.8
13 yıl	3	3.6
14 yıl	1	1.2
15 yıl	1	1.2

Hafızlığı tekrar etmeyenler	62	73.8
Hafızlığı tekrar edenler	22	26.2
Toplam	84	100.0

Tablo 24**Yasin Suresini Unutup Unutmadığı**

Secenekler	Sayı	Yüzde
Evet	1	1.2
Hayır	81	96.4
Cevapsız	2	2.4
Toplam	84	100.0

Tablo 25**Hafızlık Öğreticisinin Eğitim Seviyesi**

Seçenekler	Sayı	Yüzde
İlk-Orta Okul	12	14.3
Lise	44	52.4
İki yıllık Ön Lisans	6	7.1
İlahiyat Lisans	9	10.7
Açık Öğretim Lisans	4	4.8
Cevapsız	9	10.7
Toplam	84	100.0

Tablo 26**Hafızlık Yaparken Takip Edilen Ezber Metodu**

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Her cüzün son sayfasından başlayıp bir sonraki cüze geçme	64	76.2
Her cüzün birinci sayfasından başlayıp bir sonraki cüze geçme	8	9.5
Bir cüzün tamamını ezberleyip diğer bir sonraki cüze geçme (Cüz-cüz ezberleme)	-	-
Sayfanın en alt satırından başlayarak yukarı doğru ezberleme-sayfayı tersinden ezberleme-	12	14.3
Toplam	84	100.0

Tablo 27**Hafızın, Hafızlığın Bitiminde Hafız Oluşuyla İlgili Duyguları**

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Keşke hafız olmasaydım	2	2.4
Hafız olduğum için çok mutlu oldum	41	48.8
Kuran Kursu ortamından kurtulduğum için çok sevindim	31	36.9
Diğer	10	11.9
Toplam	84	100.0

Tablo 28: Şu An İtibariyle Tekrar Hafız Olmayı İsteyip İstemediği

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Evet	75	89.3
Hayır	8	9.5
Cevapsız	1	1.2
Toplam	84	100.0

Tablo 29: Çocuğunu Hafız Yapmak İsteyip İstemediği

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Evet	38	45.2
Hayır	5	6.0
Hafız olmasını isterim, ancak benim yaşadığım olumsuzlukları yaşamamasını istemem	39	46.4
Cevapsız	2	2.4
Toplam	84	100.0

Tablo 30: Bir Sayfayı Yeniden Ezberlemek İçin Ne Kadar Zamana İhtiyaç Duyduğu

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Beş dakika	32	38.1
On beş dakika	35	41.7
Yarım saat	12	14.3
Bir saat	3	3.6
İki saatten fazla	2	2.4
Toplam	84	100.0

Tablo 31

Hafızlığı Zayıflamış İse, Hafızlığını Yeniden Sağlamlaştırmayı İsteyip İstemediği

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Evet	76	90.5
Hayır	6	7.1
Bana kalsa istemem, hala Kuran Kursunda çektiğim sıkıntıların etkisi altındayım	-	-
Cevapsız	2	2.4
Toplam	84	100.0

Tablo 32

Bir Aylık Hizmet İçi Eğitim Kursunda, Gönüllü Olarak Uygulanan Hafızlığı Sağlama Programı Çerçevesinde Kaç Gün Ezber Yaptığı (Ayrıntılı Tablo)

Gönüllü ezber yapma programına kaç gün katıldığı	Sayı	Yüzde
2 gün	1	1.2
3 gün	3	3.6
5 gün	5	6.0
6 gün	5	6.0
7 gün	3	3.6
8 gün	4	4.8
9 gün	2	2.4
10 gün	8	9.5
11 gün	1	1.2
12 gün	2	2.4
15 gün	5	6.0
16 gün	6	7.1
17 gün	1	1.2
18 gün	1	1.2
19 gün	5	6.0
20 gün	8	9.5

22gün	1	1.2
24 gün	1	1.2
25 gün	1	1.2
26 gün	1	1.2
30 gün	11	13.1
Programa hiç katılmayanlar	9	10.7
Toplam	84	100.0

Tablo 33

Hafız Oluşunun, İmamlık Mesleğini Seçmede Etkisinin Olup Olmadığı

Seçenekler	Sayı	Yüzde
Çok etkisi oldu, hafız olduğum için imamlığı seçtim	69	82.1
Kısmen etkisi oldu	11	13.1
Olmadı, başka bir göreve atanma ihtimalim olmadığından, mecburen imamlık görevine girdim	4	4.8
Toplam	84	100.0

Tablo 34

Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilatında Çalışma Konusundaki Düşüncesi

Seçenekler	Sayı	Yüzde
İmam olarak Diyanet'te çalışmayı düşünüyorum, bu arada fırsat olursa İlahiyat ön lisans ve lisans okumayı istiyorum	31	36.9
İlahiyat Lisans diploması alarak Haseki Kursunu bitirmeyi ve Diyanet'te müftü, vaiz, uzman ve müfettiş gibi görevler almak istiyorum	43	51.2

İlahiyat dışı bir alanda ön lisans veya lisans programını bitirip Diyanet dışında bir kuruma geçmeyi düşünüyorum	4	4.8
İlk fırsatta Diyanet'ten ayrılmayı düşünüyorum	5	6.0
Cevapsız	1	1.2
Toplam	84	100.0

VIII. SONUÇLAR

Çalışmamızın sonuçlarını iki ayrı bölümde değerlendirmemiz mümkündür:

1. Hz. Peygamber'den günümüze hafızlık uygulamalarında yer ve zaman farklılıklarına paralel olarak değişimler söz konusu olmuştur. Şöyle ki:

a. Hz. Peygamber döneminde Kur'an eğitim ve öğretimi ağırlıklı olarak sema ve arz metoduna dayalı olarak duyduğunu ezbere okuma ve okutma şeklinde yapılmıştır.

b. Hz. Peygamber Kur'an öğrenmeyi ve öğretmeyi en hayırlı ibadet olarak tanımlamıştır. Hafızlığı ise, ümmetimin en şereflieleri hafızlardır, buyurarak teşvik etmiştir. Hafızlara saygı göstermenin Allah'a saygı göstermek anlamına geleceğini söyleyerek de ümmetini hafız olmaları konusunda cesaretlendirmiştir.

c. Sahabenin Kur'an ezberleme şekliyle günümüzde yapılan hafızlık arasında büyük farklar vardır. Sahabe bir ayeti ezberlerken önce o ayetin içeriğini tam olarak öğrenir ve onları hayatında tatbik eder, bundan sonra başka bir ayeti ezberleme işine koyulurdu. Bu nedenle sahabenin hafızlığa yaklaşımı; ezberlenen ayetlerin hükümlerini kendi hayatlarında uygulamadan başka ayetlerin ezberiyle uğraşmama şeklindeydi.

d. Günümüzde ise hafızlık, çoğu kez okuduğunu anlamadan, hatta üzerinde hiç düşünmeden mümkün olan en kısa zamanda Kur'an'ı ezberlemek şeklinde yapılmaktadır.

e. Asr-ı Saadetten başlayarak günümüze kadar Kur'an öğretimi ve hafızlık çalışmaları isimleri farklı kurumlar bünyesinde yapılmaya devam etmiştir.

2. Uyguladığımız programın ve anketin sonuçları şu şekilde özetlenebilir:

a. Örnekleminizde, hafızların genelde aile ve çevrenin etkisiyle hafızlık yaptığı anlaşılmaktadır.

- b. Hafızlığa başlama yaşı 11-13 arasında yoğunluk kazanmaktadır.
- c. Hafızlık yapılan kursların büyük bir çoğunluğu verim ve fonksiyon kaybına uğramıştır.
- d. Hafızlığın bitiminde hafızlığın sağlamlık derecesi iyi ve pekiyi iken, geçen süre içerisinde hafızlığın çok zayıfladığı, hatta bazılarının hafızlıklarının bitme noktasına geldiği tespit edilmiştir.
- e. Örneklemimizin ancak % 26'sının hafızlığını tekrar ettiği, büyük çoğunluğunun bunu bir hatim yaparak sağladığı anlaşılmaktadır.
- f. Hafızlık yapanların büyük bir çoğunluğunun aldıkları eğitimi kullanabilecekleri bir alanda çalışmayı tercih etmedikleri görülmektedir.
- g. Örneklemimizdeki deneklerin büyük bir çoğunluğunun hafızlık yaparken dayak ve hakarete maruz kaldığı görülmüştür.
- h. Denekler, hafızlığı bitirdikleri anda çoğunlukla hafızlık yapmanın pişmanlığı içindeyken, geçen süreç içerisindeki bilinçlenmeyle hafızlıklarındaki zayıflama ve kayba rağmen hafız oldukları için memnuniyetlerini, şu an itibarıyla geriye doğru baktıklarında yeniden hafız olmayı tercih edeceklerini ve zayıflamış hafızlıklarını sağlamalaştırma arzusunda olduklarını dile getirmişlerdir.
- i. Hafızlığı sağlamalaştırma programına katılanların büyük bir çoğunluğunun genelde, taahhüt ettikleri ezberi yaptığı gözlenmiştir.
- j. Uyguladığımız program, hafızlığı sağlamalaştırma ve bu konudaki motivasyon açısından % 85 oranında başarılı bulunmuştur.
- k. Örneklemimizin büyük bir çoğunluğu, uygulanan metodun Hizmet İçi Eğitim Kurslarında sadece hafızlığı yenilemeye yönelik bir program olarak düzenlenmesini önermektedir.
- l. Deneklerin hafızlık öğreticisinin çoğunluğunun lise ve alt düzeyde eğitim seviyesine sahip olduğu tespit edilmiştir.
- m. Hafızlığın sağlamaştırılmasında uygulanacak metotta bir veri olarak, hafızlığı zayıflamış ve unutmuş bireylerin bir sayfayı yeniden ezberlemek için ihtiyaç duydukları süreni beş ile on beş dakika gibi kısa bir zaman olduğu tespit edilmiştir.
- n. İmamlık mesleğini seçmede hafız oluşun etkili olduğu ifade edilmektedir.
- o. Hafızların büyük bir çoğunluğunun mesleki kariyerlerini Diyanet teşkilatı içerisinde sürdürmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır.

IX. ÖNERİLER

1. Kuran Kurslarında ve hafızlık yetiştirme programlarında yapısal düzenlemelere gidilmelidir:

a. Hafızlık yaptırılan Kuran Kurslarında aşamalı olarak üç konuda standartizasyona gidilmelidir. Bunlar; öğretici (hoca), ders programı ve bina standartlarından oluşmaktadır. Hafızlık yaptıran öğreticilerin, mutlaka pedagojik formasyon almış İlahiyat Fakültesi veya başka bir fakülte mezunu ve hafız olması hedeflenmelidir. Hafızlık öğreticilerine, Kuran Kurslarında görev yapan diğer öğreticilere göre daha fazla maaş, tazminat, ikramiye ve ders ücreti vererek bu alandaki kalifiye öğretici açığının bir an önce kapatılması mümkündür. Kurslarda takip edilecek ders programlarında öğrencileri rahatlatarak beden eğitimi, oyun, bilgisayar, sosyal aktivite v.b. dersler müfredata konulmalıdır. Yeni yapılacak Kuran Kursu binaları için, Milli Eğitim Bakanlığı'nın İlköğretim ve Lise binaları için geçerli kriterlerine uyulması mecburiyeti getirilmelidir.

b. Hafızlık yaptırılan Kuran Kursları belirli bölgelerde toplanmalıdır. Hafızlık yapılan kurslarının % 90'a yakını öğrencisizlik ya da öğrenci sayısındaki azalma nedeniyle hafızlık yaptırma işlevini önceki gibi yerine getiremediğinden, öğrenci sayısı azalmış kurslardaki öğrencilerin illerde veya birkaç ilin oluşturacağı bölgelerde toplanması uygun olacaktır. Hafızlığa yönelik talebin bazı bölgelerde hala canlılığını koruması ve kapasitenin yüksek olması nedeniyle belirlenen standartlara sahip olan ilçe ve köy Kuran Kurslarına da hafızlık yaptırma izni verilebilmelidir.

c. Hafızlık esnasında öğreticilerin hafız öğrencileri dövmesi, insan onuruna yakışmayacak sözlü ve fiili hakaretlerde bulunması, Kuran Kursları mevzuatında yapılacak değişikliklerle resmi garanti altına alınmalı ve bu buna uyulup uyulmadığı bizzat öğrencilere sorularak Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ciddi bir şekilde takip edilmelidir.

d. Hafızlık yapan öğrencilerin bulunduğu Kuran Kurslarında mutlaka rehberlik ve psikoloji danışmanlığı öğretmeni kadrosu ihdas edilerek, gününbirlik veya haftalık periyotlarla öğrencinin profesyonel yardım alması sağlanmalıdır.

2. Hafızlığın sağlamaştırılması ve geliştirilmesinde Diyanet İşleri Başkanlığınca alınabilecek tedbirler, Hizmet İçi Eğitim Kurslarında ve Müftülüklerde yapılabilecek uygulamalar:

a. Hafızlığını unutmuş ya da zayıflatmış imamların hafızlıklarını yeniden kazanmaya ve sağlamaştırmaya yönelik olarak geliştirdiğimiz ve uyguladığımız gününbirlik programın büyük bir başarı sağlaması sebebiyle diyebiliriz ki; Diyanet İşleri Başkanlığı, en azından cami ve Kuran Kursu hizmetle-

rinde bulunan ve hafızlığını unutmuş veya zayıflatmış hafızların hafızlıklarını yeniden sağlamlaştırmayı başarabilir. Bunu en pratik şekilde Eğitim Merkezleri ve Müftüler aracılığıyla yapabilir.

b. Hafızların dörtte üçten fazlası, hafızlıklarını sağlamlaştırma imkanını kendilerine sağlayacak bir Hizmet İçi Eğitim Kursunun faydalı ve zaruri olduğu kanaatini dile getirdiğinden, bundan böyle Hizmet İçi Eğitim Merkezlerinde sadece hafızlık yaptırma tecrübesine sahip eğitimcilerin görev alacağı ve ihtiyaca göre 1 ile 3 ay arasında bir süre devam edecek hafızlığı yenileme ve sağlamlaştırma kursları düzenlenmelidir.

c. Ramazan ayında hafız olan imam ve müezzinlere Diyanet İşleri Başkanlığı, camilerde ezberden mukabele okuma zorunluluğu getirmelidir. Böylesi bir zorunluluk, hafız olan görevlinin tüm sene boyu hafızlığını sağlam tutmasını sağlayacaktır.

d. Ramazan'da hatimle teravih kırdıran imam ve müezzinler, maddi ve manevi ödüllerle taltif edilmelidir. Bunlara maaş ikramiyesi, takdir belgesi, umreye gönderme, kitap v.b. ödüller verilmesinin resmi alt yapısı hazırlanmalıdır.

e. Dünya çapında yapılan ciddi organizasyonlarda başarılar elde etmiş hafızlara, Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatında yapılacak düzenlemelerle ev, araba gibi ödül ve taltiflerin verilmesi uygun olacaktır.

f. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışan hafızlara yönelik olarak uygulanan bir derece terfi, yetersiz bir teşviktir. Hafızlara yönelik teşviklerin artırılması bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev yapan hafızlık diplomasına sahip personel için, KPDS benzeri yeni bir "hafızlık tazminatı" uygulamasının resmi alt yapısı oluşturulmalıdır. Ancak bu tazminattan yararlanabilmek için A-B-C seviyelerine ayrılacak hafızlar, beş yılda bir hafızlık diploması veren kurul tarafından yeniden imtihana tabi tutulmalıdır.

g. Hizmet İçi Eğitim Merkezlerinde sadece sesi güzel olan hafızlara yönelik "talim ve makam kursları" düzenlenebilir. Böylece hafızların daha güzel Kur'an-ve ezan okuması sağlanmış olur.

h. Hizmet İçi Eğitim Kurslarında okutulan Kur'an dersinin içeriği, hafız olan imam-müezzin adaylar için farklı, hafız olmayan adaylar için ise daha farklı olmalıdır. Bu nedenle hafız kursiyerler için Kur'an dersinden geçer not alabilmede, başka ezber kriterleri getirilmelidir.

i. İmam Hatip Liseleri bünyesinde ayrı bir hafızlık programı geliştirilmesinin resmi alt yapısı, Milli Eğitim Bakanlığı ile mutabakat sağlanarak tamamlanmalı ve bir an önce pilot bölge uygulamasına geçilmelidir.

j. Cami hizmeti yapmakta olan hafız imam ve müezzinlerin hafızlıkları-

nı kontrolden geçirip sağlamlaştırmaya tabi tutma görevi müftülere verilmeli ve bu görev, resmi bir prosedüre bağlanmalıdır.

k. Müftüler, hafız olan personelini asıl hizmetlerini aksatmayacak şekilde zaman zaman Kuran Kurslarında görevlendirmeli ve imkanlar ölçüsünde bu görevlendirmeler ders ücreti karşılığında yapılmalıdır. Hafızlık yapılan Kuran Kurslarına dışarıdan yapılacak bu tür görevlendirmeler, hem kurstaki öğreticilerin hem de öğrencilerin dışarıdan birileri tarafından daha sık kontrol edilmesini sağlayacak ve bu kontrol hafızlık eğitiminin kalitesini artıracaktır.

3. Hafızlığın sağlamlaştırılmasında bireye düşen görevler:

a. Hafızların birey olarak, hafızlığı korumanın dini bir sorumluluk olduğu düşüncesinden hareketle, her gün az çok ezber tekrarı yapma alışkanlığını edinme ve sürdürme bilincini ömür boyu devam ettirmeleri gerekmektedir.

4. Hedef, daha çok hafız yetiştirmek yerine daha az ama daha kaliteli, hafızlıktan ve İslam'dan nefret etmeyen Kuran aşığı hafızlar yetiştirmek olmalıdır. Bu hafızlara da, başta Diyanet İşleri Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı mevzuatında yapılacak düzenlemeler çerçevesinde hafızlık sonrası hayatlarını kolaylaştıracak iş imkanları ve fırsatlar sunulmalıdır.

5. Hafızlık müessesinin geliştirilmesi ve modernize edilmesi amacıyla, hafızlar üzerinde yapılacak geniş bir çalışma çerçevesinde ülkemizdeki hafızlık müessesinin ve hafızların sorunları tespit edilerek sağlıklı, bilimsel ve kapsamlı çözüm önerileri ortaya konulmalıdır.

X. KAYNAKLAR

Abdurrezzak b. Hemmâm, *Musannef*, (tah. Habiburrahman el-A'zamî), el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1403.

Acuner, Yusuf v. dğr., "Akademisyenler ve Öğrencilere Göre İlahiyat Fakültelerinde Tefsir Dersi Üzerine Bir Alan Araştırması", *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, Kurav Yayınları, Bursa, 2007.

Adıgüzel, Mehmet, "Kur'ân Öğrenim ve Öğretiminin Önemi ve Ezberleme Teknikleri ", *Ekev Akademi Dergisi*, c. 3, sayı: 1, Ankara, 2001.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Altıkulaç, Tayyar, "Ma'rifetü Kurrâi'l-Kibâr", *DİA*, Ankara, 2003.

Âlûsî, Ebu'l-Fadl Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve 's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.

Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1983.

Ay, Mehmet Emin, *Problemleri ve Beklentileriyle Türkiye'de Kur'an Kursları*, Düşünce Kitabevi, Bursa, 2005.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, Timaş, İstanbul, 1987.

Ayhan; Halis, *Türkiye'de Din Eğitimi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1999.

Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed, '*Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Şerike Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Babî el-Halebî, Kahire, 1972.

Azîmâbâdî, Ebu't-Tîb Muhammed Şemsu'l-Hakk, '*Avnu'l-Ma'bûd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415.

Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin el-Ferrâ, *Me'âlimu't-Tenzîl*, (tah. Halid el-'Akk), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987.

Bağdâdî, Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

Baktır, Mustafa, *İslam'da İlk Eğitim Müessesesi Ashab-ı Suffa*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1990.

Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.

Baltacı, Cahit, "Türk Eğitim Sisteminde Kur'an Kurslarının Yeri", *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.

Baltacı, Cahit, "Mektep", *DİA*, Ankara, 2004.

Bayraklı, Bayraktar, *İslâm'da Eğitim Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1989.

Bayraktar, Faruk, *Eğitim Kurumu Olarak Kur'an Kursları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, 1992.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, (tah. Abdullah Enîs ed-Tebbâ), Müessesetü'l-Meârif, Beyrut, 1987.

Berkey, Jonathan, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*, Princeton University Press, Princeton, 1992.

Berki, Ali Himmet, *Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1959.

Berki, Ali Himmet-Keskiöglü, Osman, *Hatemü'l-Enbiyâ Hazret-i Muhammed Ve Hayatı*, DİBY, Ankara, 1996.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şu'abu'l-İmân*, (tah. Muhammed es-Sa'îd Zağlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Sünenü'l-Beyhakî el-Kübrâ*, (tah. Mahammed Abdülkadir 'Atâ), Mektebetü Dâri'l-Bâz, Mekke, 1994.

Beyzâvî, Kâdî Nâsiruddîn eş-Şîrâzî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, I-V, (tah. Abdülkadir İrfan el-'Aşşâ Hassûne), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.

Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.

Birişik, Abdülhamit, "Kıraat", *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 426.

Bolay, Hayri-Türköne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, Ankara, 1995.

Bozkurt, Nebi, "Hâfiz", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1997.

Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003.

Bozkurt, Nebi, "Mektep", *DİA*, Ankara, 2004.

Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Medine", *DİA*, Ankara, 2003.

Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İs-

tanbul, 1992.

Buyrukçu, Ramazan, *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi ve Öğretiminin Verimliliği Üzerine Bir Araştırma (Göller Bölgesi Örneği)*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2001.

Büyükdiñç, Mustafa, "Hâfızlık", *Hikmete Çağrı Yaratan Rabbinin Adıyla Oku*, İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Cebeci, Suat-Ünsal, Bilal, "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları", *Değerler Eğitim Dergisi*, IV/11, İstanbul, 2006.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rifât*, (tah. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1405.

Çağrı, Mustafa, "Kur'an Kursu", *DİA*, Ankara, 2002.

Çamdibi, Mahmut, *Kuran Kurslarında Verimliliğin Sağlanması ve Araştırılması*.

Çetin, Abdurrahman, "Kur'an Kıraatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar", *Marife*, yıl: 2, sayı: 3, kış 2002.

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Dartma, Bahattin, *Yeniden Kur'an'a Yönelmek*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.

Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1980.

Demir, Ömer-Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.

Deylemî, Ebû Şucâ' Şireveyh el-Hemedânî, *Kitâbu Firdevsi'l-Ahbâri bi-Me'sûri'l-Hitâbi'l-Muharreci 'alâ Kitâbi's-Şihâb*, (tah. Said Zağlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

Ebû Dâvud, Süleyman b Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, (tah. Beşşâr Avâd Mârûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1980.

Ebû İshâk, İbrahim b. Muhammad, *Tefsîru Esmâillâhi'l-Husnâ*, (tah. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk), Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Dimaşk, 1974.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve*

Tabakâtü'l-Esfiyâ', Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1405.

Ebu's-Suûd Efendi, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.

Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *es-Silsiletu's-Sahîha*, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, ts..

Evlîya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1314.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu 'Ulûmu'd-Dîn*, Mektebetü Mısır-Dâru Mısır li't-Tibâa, Kahire.

Goldziher, İgnaz, "Education (Muslim)", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Edinburg, 1981.

Gözütok, Şakir, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi (Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim)*, Fecr Yayınları, Ankara, 2002.

Hâkim, Muhammed b. Abdullâh en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*, (tah. Mustafa Abdülkadir 'Atâ), Dâru'l-Kutübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1990.

Hakîm et-Tirmizî, Muhammed b. Ali, *Nevâdiru'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Resûl*, (tah. Abdurrahman 'Umayra), Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1992.

Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, (tah. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerâî), Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (trc. Said Mutlu-Salih Tuğ), İstanbul, 1969.

Heysemî, Ali b. Ebî Bekr, *Mecma'u'z-Zevâid*, Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, Kahire, 1407.

Hızlı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İz Yayıncılı, İstanbul, 1998.

İbn Abdi'l-Berr, Yusuf b. Abdullah, *el-İstî'âb*, (tah. Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1412.

İbn Asâkîr, Ali b. el-Hasan, *Târîhu Dimaşk ve Zikru Fazlihâ*, (tah. Ali Şîrî), Dâru'l-Fikr, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1404.

İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-'Aşr*, Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabî, ts.

İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed, *Musannef*, (tah. Kemal Yusuf

el-Hût), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.

İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemu'l-Mekâyis fi'l-Luğa*, (tah. Şihâbuddîn Ebû 'Amr), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994.

İbn Habîb, Muhammed b. Habîb el-Haşimî, *el-Muhabber*, (nşr. I. Lichtenstadter), Haydarabad, 1942.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askallânî, *Feihu'l-Bârî*, (tah. Muhammed Fuad Abdülbaki-Muhibbuddin el-Hatîb), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askallânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, (tah. Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l-Cil, Beyrut, 1412.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *el-Muhallâ*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, ts.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Me'âfirî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (tah. Taha Abdurrauf Sa'd), Dâru'l-Cil, Beyrut, 1411.

İbn Kesîr, İsmail b Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401.

İbn Kesîr, İsmail b Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut, ts.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1994.

İbn Muflih, Burhanuddin İbrahim b. Muhammed, *el-Maksadü'l-Erşed fi Zikri Ashâbi'l-İmâm Ahmed*, (tah. Abdurrahman b. Süleyman), Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşri ve't-Tevzî, Riyad, 1990.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1985.

İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim, *Kütüb ve Resâil ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi't-Tefsîr*, (tah. Abdurrahman Muhammed Kasım en-Necdî), Mektebetü İbn Teymiyye, ts.

İpşirli, Mehmet, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003.

Kandemir, Yaşar, "Hâfız", *DİA*, İstanbul, 1997.

Kandemir, Yaşar, "Hâlid b. Saîd", *DİA*, İstanbul, 1997.

Kanûcî, Sıddık b. Hasan, *Ebcedü'l-'Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1978.

Karaçam, İsmail, *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri Ve Okunma Kâideleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, ts.

Karaçam, İsmail, "Kur'an Öğretim Metodunun Ana Çizgileri", *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Karaçam, İsmail, *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996.

Kastallânî, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's-Sârî li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.

Koç, Ahmet, *Kur'an Kurslarında Eğitim ve Verimlilik Üzerine Bir Araştırma*, İlahiyat, Ankara, 2005.

Köksal, Mustafa Âsım, *İslâm Tarihi Hz. Muhammed (sav) Ve İslâmiyet*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1989.

Kudâî, Muhammed b. Selâme, *Müsnedü's-Şihâb*, (tah. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986.

Kurt, Yaşar, "Kur'an Öğretimi ve Caminin Kur'an Öğretimindeki Yeri", *EKEV Akademi Dergisi*, sayı: 16, Erzurum, 2003.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'an*, (tah. Ahmet Abdülâlîm el-Berdûnî), Dâru's-Şa'b, Kahire, 1372.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-Müctehid*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.

Mubârekpûrî, Ebu'l-'Alâ Mahammed Abdurrahman, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

Münâvî, Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadîr*, el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır, 1356.

Münzirî, Abdulazim b. Abdülkavî, *et-Terğib vet-Terhib*, (tah. İbrahim Şemsuddin), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc, *el-Müsnedü's-Sahîh (Sahîhu Müslim)*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.

Nevevî, Yahya b. Şeref, *et-Tibyân fi Âdâbi Hameleti'l-Kur'an*, el-Vekâletü'l-Amme li't-Tevzî, Dımaşk, 1983.

Nevevî, Yahya b. Şeref, *Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Luğât*, (nşr. F. Wüstenfeld), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

- Öz, Mustafa, "Kurrâ", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002.
- Özkan, Aydın, *Mısır Vakıfları Osmanlı Devri ve Öncesi*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002.
- Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.
- Pâlûvî, Hamid b. Abdülfettah, *Zübdetü'l-İrfân fi Vucûhi'l-Kur'ân*, Hilal Yayınları, Ankara, ts.
- Râğıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Ressî, Kasım b. İbrahim, *Medîhu'l-Kur'âni's-Sağîr*, (Mecmûu Kutüb ve Resâil li'l-İmâmî'l-Kâsım b. İbrâhim er-Ressî içerisinde), (tah. Abdülkerim Ahmet Cedebân), Dâru'l-Hikme el-Yemâniyye, Sana, 2001.
- Sağman, Ali Rıza, *Meşhur Hafız Sami Merhum*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1947.
- Saka, Şevki, "Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Metot", *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Sakoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1993.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *ed-Dîbâc*, (tah. Ebû İshak el-Huveynî), Dâru İbni Affân, es-Suûdiyye, 1996.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, ts.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, (tah. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi), Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Musul, 1983.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, (tah. Tarık b. İvezullah), Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1415.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *el-Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1405.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407.

Tanman, M. Baha, "Dâru'l-Kurrâ", *DİA*, İstanbul, 1993.

Taşköprülüzade, İsmâuddîn Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Numâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, (tah. Ahmed Subhi Furat), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985.

Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.

Temel, Nihat, *Kırâat ve Tecvîd Istılahları*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1997.

Temel, Nihat, *Kur'ân Kırâatında Vakf ve İbtidâ*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2001.

Temel, Nihat, "Nasıl Hâfız Olunur Nasıl Hâfız Ölüdür?", *Hikmete Çağrı Yaratan Rabbinin Adıyla Oku*, İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Tetik, Necati, *Kıraat İlminin Ta'limi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmi'u's-Sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Türk Ansiklopedisi, "hâfız" mad., Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1970.

Öztürk, Veli, *Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu (16-17 Ekim 2003)*, "İlahiyat Fakülteleri İle Diyanet İşleri Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı Arasındaki İlişkilerin Tarihi Gelişimi Bağlamında Bazı Çözüm Önerileri", S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, 2004.

Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

Ünal, Mehmet, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Fecr Yayınları, Ankara, 2005.

Yakupoğlu, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkuşbucağı, İstanbul, 2006.

Yıldırım, Selahattin, *Kur'an Eğitimi Açısından Şehzade Selim'in Tiresi'deki Vakfiyesi*, Dürulhadis Yayınları, İstanbul, 2004.

Yıldırım, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987.

Yılmaz, Nazif, "İmam Hatip Liselerinde Kur'an-ı Kerim Öğretimi İçin Öneriler", *İmam Hatip Liselerinde Meslek Dersleri Öğretimi Nasıl Olmalı?*,

Dem Yayınları, İstanbul, 2006.

Yüksel, Ali Osman, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996.

Yüksel, Ali Osman, "Mütevâtir Kıraatlar", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III*, (Tartışmalı İlmi Toplantı, 14-15 Ekim 2000), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ (es-Sîretü'n-Nebeviyye)*, (tah. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1997.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ala't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, (tah. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1404.

Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-'İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.

Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Behâdır, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1391.

Zeylaî, Abdullah b. Yusuf, (tah. Muhammed Yusuf el-Bennûrî), *Nasbu'r-Râye fi Tahrîci Ahâdis'l-Hidâye*, Dâru'l-Hadîs, Mısır, 1938.